

ΝΕΟΣ ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΓΗΣ; ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ CARL SCHMITT

Γρηγόρης Ανανιάδης

«[...] υπάρχουν αρκετά ευλογοφανή επιχειρήματα για τη χρήση της βίας με το σκεπτικό ότι είναι προς το συμφέρον του κόσμου ως συνόλου. [...] Όλες όμως αυτές οι υποτιθέμενες αγαθές προθέσεις αδυνατούν να ξεπλύνουν την κηλίδα της αδικίας από τα μέσα που χρησιμοποιούνται για να τις εκπληρώσουν». KANT¹

«Ο άνθρωπος ως το έλλογο ον της εποχής του Διαφωτισμού δεν είναι λιγότερο υποκείμενο από τον άνθρωπο που ορίζει τον εαυτό του ως έθνος, που τον θέλει ως λαό, που αναπαράγεται ως ράτσα και που τέλος αυτεξουσιοδοτείται ως κύριος της οικουμένης». HEIDEGGER²

«Η απόφαση συνίσταται ακριβώς στο ότι εμείς πρέπει να αποφασίσουμε επ' αυτής, μέσα στον κόσμο μας και για τον κόσμο μας, και έτσι, πρώτα απ' όλα, να αποφασίσουμε επί του "εμείς", επί του ποιο είμαστε "εμείς", επί του πώς μπορούμε εμείς να λέμε "εμείς" και να αποκαλούμαστε εμείς». NANCY³

1. CARL SCHMITT ΚΑΙ ΚΟΣΟΒΟ I

Οι σκέψεις για την ιδιαιτερότητα του εναερίου πολέμου και τη σχέση του με την έννοια του δίκαιου πολέμου με τις οποίες κλείνει ο Carl Schmitt το σημαντικότερο και μάλλον παραγνωρισμένο έργο της ωριμότητάς του που φέρει τον χαρακτηριστικό τίτλο *Der Nomos der Erde*⁴ [Ο νόμος της γης] θα μπορούσαν κάλλιστα να είχαν διατυπωθεί με αφορμή τους νατοϊκούς βομβαρδισμούς εναντίον της Γιουγκοσλαβίας του Μιλόσεβιτς, κι όμως συμπληρώθηκε ήδη μισός αιώνας από την πρωτοδημοσίευσή τους. Από μόνο του το γεγονός αυτό φαίνεται να πιστοποιεί την ανησυχητική επικαιρότητα του Schmitt. Η επικαιρότητά του όμως εκτείνεται σε κάθε πτυχή του γιουγκοσλαβικού δράματος, καθώς — δεδομένης της αναγωγής από την πλευρά του της έννοιας του πολιτικού στην αντίθεση φίλος/εχθρός και της εμμονής του στην ομοιογένεια του κράτους — θα μπορούσε εύλογα να θεωρηθεί ο Schmitt και ως ο κατ' εξοχήν θεωρητικός της «εθνοκάθαρσης», στην οποία, με προεξάρχοντα τον Μι-

λόσεβιτς, επιδόθηκαν όλοι οι επί γιουγκοσλαβικού εδάφους συγκρουόμενοι εθνικισμοί.

Ξέρουμε, ωστόσο, από την εποχή τουλάχιστον των Διατριβών του Μακιαβέλλι, ότι η «επικαιρότητα» ενός πολιτικού στοχασμού δεν είναι ποτέ δεδομένη, αυτονόητη ή αναμφίλεκτη. Κι αυτό διότι η σχέση του με τον καιρό ή το παρόν δεν μπορεί παρά να είναι προϊόν μιας σύνθετης διαμεσολάβησης. Εάν θέλουμε, με άλλα λόγια, να ακριβολογούμε, έχουμε σε τέτοιες περιπτώσεις να κάνουμε, όχι με την αυτεπιβαλλόμενη επικαιρότητα ενός έργου, αλλά με την *επικαιροποίησή* του.

Μία τέτοια επικαιροποίηση του Schmitt επιχειρήσαν με τον τρόπο τους και δύο από τους πολλούς εξέχοντες Ευρωπαίους διανοητές που τάχθηκαν δημοσίως υπέρ του νατοϊκού πολέμου θεωρώντας ότι αυτός προήγαγε εν τέλει τη δικαιοσύνη σε διεθνές επίπεδο. Τόσο ο Jürgen Habermas⁵, όσο και η Myriam Revault d'Allonnes⁶ έκριναν σκόπιμο να στηρίξουν τη θέση τους αντιπαρτιθέμενοι στον αντι-οικουμενισμό και τον αντι-ουμανισμό του Schmitt, ανάγοντας έτσι τον τελευταίο σε εμβληματική μορφή όλων των δυνατών ενστάσεων κατά της αυτόκλητης αυτής «ανθρωπιστικής επέμβασης». Ο «Schmitt», ωστόσο, δεν θα λειτουργούσε επιτυχώς ως σχήμα συνεκδοχής εάν ταυτόχρονα δεν παρήγαγε τα αποτελέσματά του και ένας ευρύτατα διαδεδωμένος παραλληλισμός: η παρουσίαση των συγκρούσεων, των ακροτήτων και των εγκλημάτων της γιουγκοσλαβικής κρίσης υπό το πρίσμα του χιτλερικού επεκτατισμού και του Ολοκαυτώματος⁷. Η επιλογή του Schmitt ως προνομιακού αντιπάλου μετέφερε την ιδεολογική χρήση της αντίθεσης φιλελεύθερη δημοκρατία/ολοκληρωτισμός και στο θεωρητικό επίπεδο προκειμένου να στιγματιστεί εκ προοιμίου οποιαδήποτε εναλλακτική προσέγγιση ως πολιτικά συγγενής με τον δυσώνυμο Γερμανό πολιτειολόγο. Το σχήμα αυτό ενισχύθηκε εκ των πραγμάτων και από τον προβληματικότατο συμφυρμό πολλών από τους ετερόκλητους λόγους που αντιστρατεύτηκαν τους νατοϊκούς βομβαρδισμούς. Η αδιαφοροποίητη «ερυθροφαία συμμαχία» μεταξύ αντιιμπεριαλιστών της αριστεράς και εθναμυντόρων της δεξιάς την οποία καταγγέλλει η Revault d'Allonnes συμπήχθηκε εδώ μπροστά στα μάτια μας και το να διαφωνεί κα-

νείς με τη συνολικότερη τοποθέτηση της Γαλλίδας φιλοσόφου δεν συνιστά λόγο να τα κλείνει⁸.

Είναι όμως αυτός ο μόνος τρόπος που μπορεί να σταθεί κανείς σήμερα απέναντι στην επικαιρότητα του Schmitt; Νομίζω πως όχι. Το ότι οι απαντήσεις του είναι απορριπτές δεν ακυρώνει τα ερωτήματα με τα οποία καταπιάστηκε και τα οποία είναι εν πολλοίς και τα ερωτήματα που εξακολουθούν να μας απασχολούν. Δεν εννοώ μ' αυτό ότι θα μπορούσαμε να διαχωρίσουμε τις πολιτικές θέσεις του Schmitt από τη «θεωρία» του έτσι ώστε, αποκαθαρμένη, να μπορεί η τελευταία να χρησιμοποιηθεί «επ' αγαθώ». Μία τέτοια οικειοποίηση του Schmitt θα ήταν όχι μόνον ατελέσφορη, αλλά και άκρως επικίνδυνη. Εάν όμως αληθεύει, όπως ορθά κατά τη γνώμη μου υποθέτει ο Derrida, ότι ο Schmitt είναι «ο τελευταίος μεγάλος εκπρόσωπος της ευρωπαϊκής μεταφυσικής της πολιτικής»⁹, τότε μία επανεξέταση των αποριών που διαπερνούν το έργο του θα μπορούσε να μας βοηθήσει να ξανασκεφτούμε τις κατηγορίες μέσα από τις οποίες σκεφτήκαμε τους πολέμους επί και κατά της Γιουγκοσλαβίας, να ξανασκεφτούμε, γενικότερα, τους τόπους και τους τρόπους της πολιτικής σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης. Η ανάγνωση του *Nomos der Erde* που θα επιχειρήσω εδώ γίνεται υπό αυτό ακριβώς το πρίσμα¹⁰.

2. «ΝΟΜΟΣ» ΚΑΙ ΑΠΟΦΑΣΗ

Ο Schmitt είναι ο κατ' εξοχήν πολεμικός συγγραφέας του εικοστού αιώνα. Τα πριν από το 1945 κείμενά του διαπνέονται από την αίσθηση της αποφασιστικής αναμέτρησης — πολιτικής, στρατιωτικής, «πνευματικής» — και από τη σαφή επίγνωση ή και κατασκευή του εχθρού. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ο Schmitt δεν έχει εχθρό. Εάν η επαχθής Συνθήκη των Βερσαλλιών και η εύθραυστη Δημοκρατία της Βαϊμάρης καθιστούσαν για τον Schmitt τα όρια μεταξύ πολέμου και ειρήνης δυσδιάκριτα και τον κινητοποιούσαν εναντίον του εξωτερικού, αλλά και του εσωτερικού εχθρού — κυρίως αυτού —, η ήττα της ναζιστικής Γερμανίας είναι τόσο καταλυτική και η ειρήνη των Συμμάχων τόσο απόλυτη που ο Schmitt δεν μπορεί πια να έχει εχθρό (τουλάχιστον *δημόσιο*, διότι κατά τα άλλα η έννοια του εχθρού παραμένει στο επίκεντρο της συγκρουσιακής του ανθρωπολογίας: «Σκέφτομαι, άρα έχω εχθρούς· έχω εχθρούς, άρα είμαι εγώ»)¹¹. Απογοητευμένος αλλά αμετανόητος, εξόριστος από το πανεπιστήμιο και τη δημόσια ζωή, συνεχίζει να δουλεύει πάνω στα μεγάλα ζητήματα της πολιτικής και του καιρού, από μελετημένη όμως απόσταση και σε τόνο περισσότερο στοχαστικό. Ο *juriste engagé* του μεσοπολέμου, ο συνήγορος του διαβόλου και επίδοξος *Kronjurist* του χιτλερικού Τρίτου Ράιχ μετατρέπεται στον σοφό του Plettenberg¹².

Στο υπό εξέταση έργο του, το οποίο δημοσιεύεται λίγα μόλις χρόνια μετά τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέ-

μου, τη στιγμή δηλαδή της ανατολής μιας νέας παγκόσμιας τάξεως, ο Schmitt αναπτύσσει την τελευταία μεγάλη σύνθεση της δικαιοπολιτικής του φιλοσοφίας. Σχηματικά, εάν ο Schmitt της Βαϊμάρης είναι ο υπέρμαχος ενός καθαρού ντεσιζιονισμού (η τάξη, στερούμενη οντολογικών και ορθολογικών θεμελίων, συγκροτείται από μία καταστατική απόφαση θεμελιωμένη σε ένα κανονιστικό «μηδέν», φορέας της οποίας είναι ο κυρίαρχος)¹³ και εάν ο Schmitt της ναζιστικής περιόδου αποκηρύσσει τον ντεσιζιονισμό ερωτοτροπώντας με την ιδέα μιας οιωnei οργανισμικής ή υποστασιακής θεμελίωσης του δικαίου στο αρραγές *είναι* μιας «συγκεκριμένης (ή παγιωμένης) τάξης»¹⁴, στο *Nomos der Erde* ο Schmitt επιχειρεί μία νέα σύνθεση των εννοιών «απόφαση» και «συγκεκριμένη τάξη» σε έναν οντολογικό, ή μάλλον «οντονομικό», τη φορά αυτή ντεσιζιονισμό.

Ο φιλόδοξος στόχος του Schmitt σε αυτήν την ατύπως εκτενή πραγματεία του είναι να συντάξει μία γενεαλογία του *νόμου της γης*, δηλαδή της ευρωκεντρικής διεθνούς τάξεως της νεωτερικότητας από τη σκοπιά της κρίσης της στον εικοστό αιώνα της τεχνικής, της παγκοσμιοποίησης και των παγκοσμίων συγκρούσεων. Οι ιστορικο-πολιτικές κατηγορίες που το εγχείρημα αυτό του προσπορίζει καθιστούν δυνατή, πιστεύει ο Schmitt, τη «σκέψη» ενός νέου νόμου της γης, σκέψη προσιτή, μας λέει, μόνο στους «ειρηνοποιούς» (N 6).

Η επιλογή από τον Schmitt του ελληνικού όρου *νόμος* δεν είναι διόλου τυχαία. Προκύπτει από το προσφιλές του μεθοδολογικό στρατήγημα να αναζητά στην ετυμολογία των λέξεων την πρωταρχική εκείνη σημασία που, κατ' αυτόν, εκφράζει την ουσία των πραγμάτων¹⁵. Η ανάκτηση μιας τέτοιας απόκρυφης γνώσης από τη λήθη γίνεται στα χέρια του θεμέλιο, μέτρο και, βέβαια, όπλο όχι απλώς για την κατανόηση της πραγματικότητας, αλλά, κυρίως, για την (ανα-)διαμόρφωσή της. Ο γερμανικός όρος *Gesetz* (παράγεται από το ρήμα *setzen*: θέτω) θεωρείται προς τούτο απρόσφορος, διότι, στερούμενος ιστορικού βάθους, είναι και ετυμολογικά ακόμη έρμαιο του νομικού θετικισμού, του κατ' εξοχήν θεωρητικο-πολιτικού αντιπάλου του Schmitt. Η δεσπόζουσα αυτή ιδεολογία της φιλελεύθερης νεωτερικότητας αδυνατεί κατ' αυτόν να συλλάβει τη διαπλοκή δικαίου και πολιτικής καθόσον έχει ενστερνιστεί την ορθολογικότητα των φυσικών επιστημών, οι «νόμοι» των οποίων ούτε την εξαίρεση αναγνωρίζουν, ούτε έχουν «πατρίδα και καταγωγή» (N 41). Η θετικιστική ανασηματοδότηση του όρου *Gesetz*, υποστηρίζει ο Schmitt, βρήκε γόνιμο έδαφος στις υψιπετείς συνδηλώσεις που τον περιέβαλλαν από τη στιγμή που τον πρωτοκαθίερσε στη γερμανική γλώσσα η λουθηρανική μετάφραση της Βίβλου, ιδιαίτερα δε στην αφηρημένη έννοια του νόμου της Παλαιάς Διαθήκης, έννοια που απηχεί την *μετά την εξορία*, και ως εκ τούτου *ά-τοπη*, ιουδαϊκή εμπειρία¹⁶. Εξ ίσου προβληματικό κρίνει άλλωστε ο Schmitt

και τον λατινικό όρο *lex* με τον οποίο απέδωσε ο Κικέρων τον ελληνικό νόμο· προσυπογράφει εν προκειμένω την εκτίμηση ότι η μεταφραστική αυτή επιλογή συνιστά μία από τις «δεινότερες επιβαρύνσεις του δυτικού εννοιολογικού και γλωσσικού πολιτισμού μας»¹⁷. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις συσκοτίζεται εκείνο ακριβώς που ο Schmitt αναγορεύει τώρα πλέον σε μείζον, δηλαδή η τοπική διάσταση του δικαίου, η πολιτική συνάφεια μεταξύ ταξίθεσίας [*Ordnung*] και τοποθεσίας [*Ortung*].

Στον ελληνικό όρο νόμος αναγνωρίζει αντιθέτως ο Schmitt μία παραδειγματική *Urwort* που διατηρεί το μυστικό της παρά τις σημασιολογικές αλλοιώσεις που υπέστη ήδη κατά την αρχαιότητα από τη σοφιστική αντιδιαστολή νόμου και φύσεως, η οποία τού προσέδωσε ένα αφυδατωμένο, αφιστάμενο του είναι κανονιστικό απλώς ή δεοντολογικό περιεχόμενο. Μπορεί επομένως η αρχέγονη σημασία του νόμου να αποτελέσει την αφετηρία για την επεξεργασία «θεμελιωδών κατηγοριών» ικανών να συλλαμβάνουν με τη «ριζική τους απλότητα» την ενότητα της υπό εξέταση κοινωνικής πραγματικότητας, πέρα από την αποσπασματικότητα των επιμέρους εξειδικευμένων επιστημονικών προσεγγίσεων¹⁸.

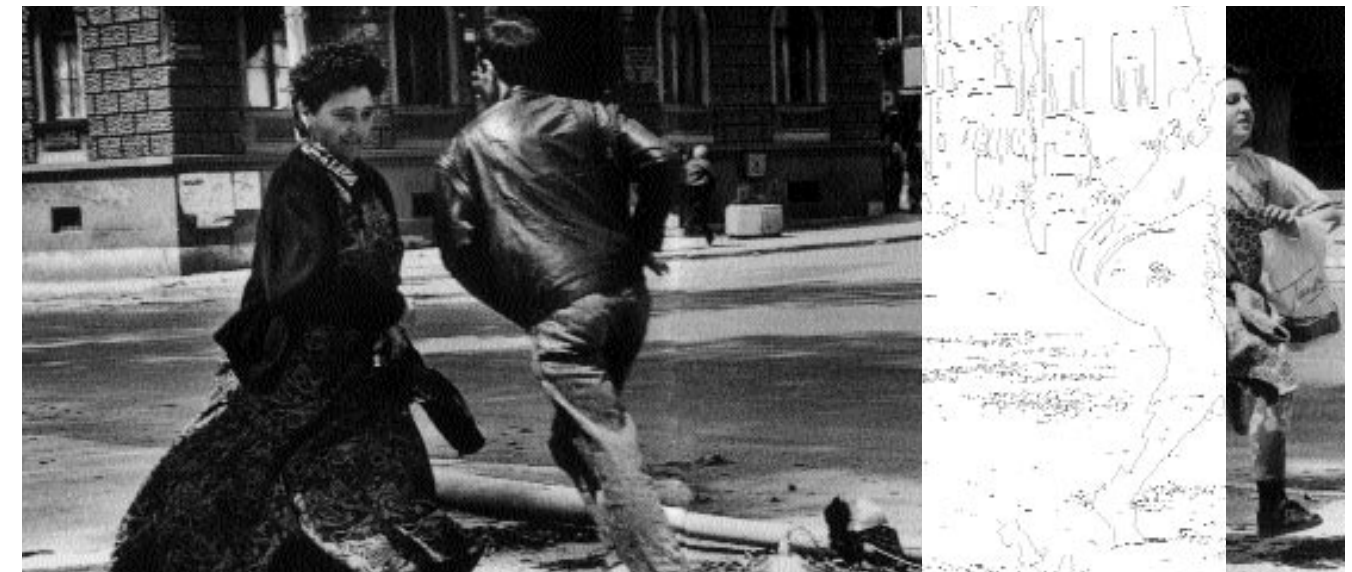
Η ετυμολογία του νόμου παραπέμπει κατά τον Schmitt σε έναν μη αναγώγιμο, καταστατικό χωρικό καθορισμό. Παράγωγο του ρήματος *νέμειν*, το ουσιαστικό νόμος έχει τη σημασία της διανομής και της νομής, αλλά πριν και πάνω από όλα σημαίνει την ιδιοποίηση της γης, την ιδρυτική γαιόκτηση [*Landnahme*]. Η γαιοκτησία, η τοποκράτηση, είναι ταυτόχρονα και χωροθέτηση ή χωροταξία [*Raumordnung*] με την έννοια ότι χωρίζει καταρκτικά το μέσα από το έξω και κατά τούτο προηγείται των εσωτερικών διαδικασιών της διανομής, της αναδιανομής, της παραγωγής και της εκμετάλλευσης. Καμμία θεσμο-θέτηση δεν είναι νοητή χωρίς μία πρότερη ορο-θέτηση, χωρίς την κατοχύρωση μιας «ριζικής αξίωσης» [*radical title*] επί του εδάφους. Αποτελεί έτσι η κτήση της γης τη λογική και ιστορική προϋπόθεση της γεωργίας, του εποικισμού και του αποικισμού, της κτίσης των πόλεων, της δημόσιας και της ατομικής ιδιοκτησίας, της διάκρισης μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου, καθώς, βέβαια, και του διεθνούς δικαίου. «Ο νόμος είναι συνεπώς», προσδιορίζει ο Schmitt, «η άμεση μορφή με την οποία γίνεται χωρικά ορατή η πολιτική και κοινωνική τάξη ενός λαού, η πρώτη καταμέτρηση και διανομή της νομής [*Weide*], δηλαδή η κτήση της γης καθώς και η συγκεκριμένη τάξη που είτε ενυπάρχει σ' αυτήν, είτε προκύπτει από αυτήν. [...] Ο νόμος είναι το μέτρο που κατανέμει και οροθετεί τοπικά [*verortet*] τη γη [*den Grund und Boden der Erde*] σε μία καθορισμένη τάξη και η δι' αυτού προκύπτουσα μορφή της πολιτικής, κοινωνικής και θρησκευτικής τάξεως. Μέτρο, τάξη και μορφή συνιστούν εδώ μία χωρικά συγκεκριμένη [*konkret*] ενότη-

τα» (N 39-40). Υπό αυτήν ακριβώς τη «χωροτακτική» έννοια θεωρεί ο Schmitt το δίκαιο «επιχθόνιο» [*erdhaft*] και συμφωνεί με τον ποιητή που προσαγορεύει τη γη «δικαιοτάτη» — *justissima tellus* (N 13). Αντιδιαστέλλει δε την επιδεκτική νόμου και μορφής γη προς τη θάλασσα. Εκ φύσεως ρευστή, αόριστη και άμορφη, στερούμενη κυριολεκτικά χαρακτήρος καθ' ότι «αχάρακτη», η θάλασσα αδυνατεί να συντηρήσει την ενότητα δικαίου και χώρου. Η αντιδιαστολή αυτή αποτελεί, όπως θα δούμε, κεντρικό άξονα της ιστορικής αφήγησης του Schmitt.

Γεννάται εδώ το ερώτημα σε τι ακριβώς συνίσταται η προαναφερθείσα σύνθεση μεταξύ της λογικής της «απόφασης» και εκείνης της «συγκεκριμένης τάξεως»; Θα έχω τη δυνατότητα να προτείνω μία πληρέστερη απάντηση στο ερώτημα αυτό μετά την ανάλυση του όλου εγχειρήματος του Schmitt. Έχει, ωστόσο, στο σημείο αυτό τη θέση της μία προκαταρκτική διευκρίνιση. Από ένα επιτόλαιο κοίταγμα των χωρίων όπου ο Schmitt καταπιάνεται με την έννοια του νόμου θα μπορούσε κανείς, όχι εντελώς αβάσιμα, να συναγάγει ότι επιδίωξή του είναι να θεμελιώσει το δίκαιο στη σταθερότητα και τη γονιμότητα της γης, να τού παράσχει μίαν αδιαφιλονίκητη καταγωγική εστία ή *Heimat*· ότι γι' αυτόν το είναι, το συγκεκριμένο ή η υπόσταση του νόμου προκύπτουν από μίαν ουσιοκρατική συσχέτιση χώρου και τάξεως.

Μία προσεκτικότερη όμως ανάγνωση πείθει ότι δεν πρόκειται περί αυτού ακριβώς. Ο ίδιος ο Schmitt — παίρνοντας, μπορούμε να υποθέσουμε, τις αποστάσεις του από τις βιταλιστικές θεωρίες περί «ζωτικού χώρου» ή *Lebensraum*¹⁹ — προειδοποιεί για τον κίνδυνο να θεωρηθεί ότι ο τονισμός από την πλευρά του «της χωρικής καταβολής των δικαίων αντιλήψεων» συνεπάγεται την αναγωγή του ίδιου του χώρου σε «συγκεκριμένο είναι» [*Konkret-Seiende*]. Η ιδέα αυτή, εξαιρετικά δημοφιλής στη Γερμανία «μετά το 1939», απορρίπτεται από τον Schmitt ως ανιστορική, επειδή δηλαδή βασίζεται σε μία κατ' αυτόν προβληματική διάκριση χώρου και χρόνου (N 44). Πράγματι, το είναι του νόμου που ο Schmitt υπερασπίζεται εναντίον του δέοντος του θετικιστικού *Gesetz* χάνει από τη φαινομενική του παγιότητα εάν αναλογιστούμε ότι το θεμέλιο στο οποίο τόσο συχνά ο Schmitt αναφέρεται δεν είναι η γη καθ' εαυτή ή μία χωρική κατάσταση αλλά μία πράξη: ή πρώτη πράξη [*Ur-akt*] της γαιόκτησης, της οροθέτησης, της μορφοποίησης. Η σχέση λοιπόν μεταξύ *Ortung* και *Ordnung* είναι εκ συστάσεως σχέση όχι φυσική αλλά πολιτική καθόσον ακριβώς είναι η απόφαση που τη συγκροτεί. Δεν είναι, με άλλα λόγια, η γη ως πηγή μυστικού νοήματος που καθορίζει την τάξη· είναι, αντίθετως, η γαιοκτητική απόφαση που ως «αδιαμεσολάβητη από θετούς νόμους [*Gesetze*] δικαιοκίνητη δύναμη», ως «καταστατικό ιστορικό γεγονός», ως πράξη «νομιμοποίησης»

και «νοηματοδότησης» (N 42, 50) καθιστά τη γη και την τάξη που αυτή εφ' εξής φέρει *justissima*. (Η σύγχυση δημιουργείται εξ αιτίας του ότι ο Schmitt χρησιμοποιεί τη λέξη νόμος αδιακρίτως, αναφερόμενος άλλοτε στην ιδρυτική γαιόκτηση και άλλοτε στο αποτέλεσμά της.) Αυτή τη διάσταση του ζητήματος αποδίδει προσφυώς ο Schmitt, λειπλάστης και λογοπαίκτης από τους λίγους, όταν χαρακτηρίζει τη γαιόκτηση ως «*ontonome seinsgerechte Urteil*» (N 16), χαρακτηρισμός αμφίσημος που μπορεί να διαβαστεί ως «αρχέτυπο οντονομικό μερίδιο», αλλά και ως «οντονομική κρίση/απόφαση». Ο νόμος λοιπόν θεμελιώνει την τάξη, ενεργεί ως *ordo ordinans*, μέσα από τη ριζική τομή, τον χωρισμό ή την «αφαίρεση» που συνεπάγεται η γαι-

όκτηση· η «εντόπιση» του δικαίου («κάθε δίκαιο είναι δίκαιο στον σωστό [*rechtes*] τόπο» [N 67]) έχει ως προϋπόθεση μία ριζική εκτόπιση. Πρόκειται δηλαδή, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Carlo Galli, για θεμελίωση που συνιστά ταυτόχρονα και αποθεμελίωση²⁰. Είναι αυτή ακριβώς η εγγενής ένταση που εμποδίζει την «οντονομία» του Schmitt να παγιωθεί σε ρομαντική οντοτοπολογία²¹ και ανοίγει τον νόμο του στην «κίνηση» της ιστορίας: «Διότι κάθε νέα περίοδος και κάθε νέα εποχή στη συνύπαρξη μεταξύ λαών, αυτοκρατοριών και χωρών, μεταξύ των κατόχων της εξουσίας και των κάθε λογής μορφωμάτων της, έχει ως βάση νέες κατανομές του χώρου, νέες περιχαράξεις και νέες χωροτακτικές ενότητες της γης» (N 48).

3. «ΝΟΜΟΣ ΤΗΣ ΓΗΣ» ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ
Εάν όμως η έννοια του νόμου εν γένει είναι σύμφυτη με την ιστορία, η έννοια του νόμου της γης είναι, υποστηρίζει ο Schmitt, προϊόν της νεωτερικότητας. Υπήρχαν βέβαια κατά την αρχαιότητα και τους μέσους χρόνους ποικιλόμορφες πολιτικές οντότητες και, στον βαθμό που συνηπταν μεταξύ τους σχέσεις, δεν είναι αθέμιτο να γίνεται

λόγος για ένα, στοιχειώδες έστω, προνεωτερικό «διεθνές» δίκαιο. Οι σχέσεις όμως αυτές δεν είχαν ποτέ *πλανητικό* χαρακτήρα, καθώς δεν είχε ακόμη αναπτυχθεί μία πολιτικά ενεργός αντίληψη της γης ως συνόλου. Κατά κανόνα κάθε μία από αυτές τις επικράτειες εθεωρείτο από τους ανθρώπους της ως *κόσμος* ή πάντως ως το *κέντρο* του κόσμου. Τα δε σύνορα οροθετούσαν την ειρηνευμένη τάξη από την ανειρήνευτη αταξία, καθιστώντας την πέραν του «κόσμου» γη χώρο αδέσποτο και, ως εκ τούτου, έκθετο στην κατάκτηση, τον εποικισμό ή την εκμετάλλευση. Ήσαν, με άλλα λόγια, σύνορα αποκλεισμού και όχι αμοιβαίας αναγνώρισης. Σε αυτήν ακριβώς την παράμετρο, στο ότι δηλαδή τέτοιες επικράτειες δεν συμμερίζο-

νταν έναν κοινό χώρο, οφείλεται, κατά τον Schmitt, και το γεγονός ότι οι μεταξύ τους πόλεμοι διεξάγονταν συνήθως ως αχαλιναγώγητοι πόλεμοι εξολόθρευσης.

Χαρακτηριστική, από την άποψη αυτή, είναι η μερική χωρική τάξη που συνέχισε κατά τον Μεσαίωνα τη δυτική και κεντρική Ευρώπη, στην οποία ο Schmitt αποδίδει ιδιαίτερη σημασία ως μήτρα της νεωτερικότητας. Το έδαφος της μεσαιωνικής δυτικής επικράτειας ήταν ποικιλότροπα κατανεμημένο μεταξύ στεμμάτων, πριγκιπικών οίκων, χωροδεσποτειών, αστικών κοινοτήτων, κ.ά., και ήσαν συχνές οι μεταξύ τους ένοπλες συγκρούσεις. Η φεουδαλική όμως αυτή «αναρχία», υπογραμμίζει ο Schmitt, δεν πρέπει να ερμηνεύεται υπό το πρίσμα του «μηδενισμού» του εκκοσμημένου εικοστού αιώνα, καθώς προϋπέθετε την ιδιότυπη άρθρωση μεταξύ *Imperium* και *Sacerdotium* στη χωροτακτική ενότητα της *Respublica Christiana*. Καθοριστική για τη συνοχή της επικράτειας αυτής θεωρεί ο Schmitt την εσαχολογική ιδέα του «κατέχοντος» όπως την προσδιορίζει στην *Προς Θεσσαλονικείς Β'* επιστολή του Ο Αποστολος Παύλος²². Ο *κατέχων* είναι η ιστορική εκείνη δύναμη που μπορεί να συγκρατήσει την έλευση του Αντιχρί-

σπου, του «ανόμου», αναβάλλοντας έτσι το πέρας του Αιώνας. Αυτή ακριβώς η ιδιότητα αναγνωριζόταν κατά περιστασιακά από τη Ρώμη στον Αυτοκράτορα και αυτός είναι ο λόγος που ο αυτοκρατορικός τίτλος ούτε αποκλειστικός ήταν, ούτε συνεπαγόταν απόλυτη εξουσία. Σύμφωνα μάλιστα με την ερμηνεία αυτή, η μεσαιωνική τάξη καταλύεται, χάνει την ιερότητά της, όταν ακριβώς η ιδέα του κατέχοντος παύει να είναι δραστική (N 29).

Κατά τον Schmitt ο νόμος της δυτικής χριστιανοσύνης, η διάκριση του εδάφους των χριστιανών ηγεμόνων, αντικατοπτριζόταν ευκρινώς στις τότε επικρατούσες αντιλήψεις για τη διεξαγωγή του πολέμου και στις διαβαθμίσεις της έννοιας του εχθρού. Οι φεουδαλικοί πόλεμοι είχαν τον χαρακτήρα δικαίων διεκυστινών που διεξάγονταν είτε υπό το πρόσχημα της πραγμάτωσης του δικαίου είτε με την επίκληση του νομοκατεστημένου δικαιώματος της αντίστασης ή της αντεκδίκησης [*Fehde*], χωρίς κανένα από τα αντιμαχόμενα μέρη να αμφισβητεί το πλαίσιο της κοινής τάξεως. Ήσαν συνεπώς, ή έπρεπε να είναι σύμφωνα με το *jus gentium* της εποχής, πόλεμοι χαλιναγωγημένοι. Το αν δε ένας τέτοιος πόλεμος ήταν «δικαίος» ή «άδικος» συνιστούσε ένα οξύ όσο και αναγκαίο να τεθεί θεολογικό και νομικό ερώτημα. Αντιθέτως, ο πόλεμος εναντίον μη χριστιανών ηγεμόνων και λαών ήταν εκ προοιμίου πόλεμος δικαίος. Το έδαφός τους μπορούσε να εκχωρηθεί από τον Πάπα σε χριστιανούς ηγεμόνες για ιεραποστολική εξάπλωση ή για κατάκτηση μέσω σταυροφορίας. Και επειδή ο αντίπαλος στις περιπτώσεις αυτές λογιζόταν απόλυτος εχθρός, ο πόλεμος μπορούσε να διεξαχθεί χωρίς κανέναν περιορισμό, μέχρις εξολοθρεύσεως. Ο δικαίος πόλεμος, υπογραμμίζει ο Schmitt, ρέπει πάντοτε προς τον «ολικό» [*total*] πόλεμο. Αντίστοιχες ήσαν και οι αντιλήψεις του ισλαμικού κόσμου που έκαναν τη διάκριση μεταξύ του νταρ-ελ-ισλάμ ή οίκου της ειρήνης από τον πέραν αυτού εκτεινόμενο νταρ-ελ-χάρμ ή οίκου του πολέμου.

Καμπή στις αντιλήψεις για τις διεθνείς σχέσεις συνιστά κατά τον Schmitt η «χωρική επανάσταση» που συντελείται κατά τον δέκατο πέμπτο και δέκατο έκτο αιώνα. Ο περίπλους της γης και η ανακάλυψη της Αμερικής αλλάζουν «όχι μόνο τα μέτρα και τις κλίμακες, όχι μόνο τον εξωτερικό ορίζοντα των ανθρώπων, αλλά και την ίδια τη δομή της έννοιας του χώρου»²³. Καθώς δε η σφαιρική διάσταση της γης αποκτά για πρώτη φορά πρακτικό και πολιτικό αντίκρουσμα, τίθενται την εποχή αυτή τα θεμέλια για μία πλανητική πλέον διεθνοδικαϊκή χωρική τάξη η οποία και θα διαρκέσει για τέσσερις περίπου αιώνες.

Η διάδοχος της χριστιανικής κοινοπολιτείας πλανητική αυτή τάξη έχει εξ υπαρχής χαρακτήρα ευρωκεντρικό, γι' αυτό και ο Schmitt προσδιορίζει τη δικαϊκή παράδοση που την εκφράζει ως *jus publicum europaum*, ευρωπαϊ-

κό δημόσιο δίκαιο. Στο επίκεντρό της βρίσκεται το νεοπαγές κράτος της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας, η εδαφικο-πολιτική «κυριαρχία» του οποίου μορφοποιείται καθ' υπέρβαση των θρησκευτικών εμφυλίων πολέμων του δεκάτου έκτου και του δεκάτου εβδόμου αιώνα. Το ευρωπαϊκό κράτος συγκροτείται ως ενιαία δημόσια εξουσία που καταλαμβάνει μία σαφώς οροθετημένη επιφάνεια του ευρωπαϊκού εδάφους και προσωποποιείται στη μορφή του απόλυτου μονάρχη, εννοούμενου ως «ηθικής προσωπικότητας» [*persona moralis*]. Η απόλυτη εξουσία ή κυριαρχία του τελευταίου είναι απόρροια της επικράτησής του επί των «υπερ-εδαφικών» θρησκευτικών παρατάξεων (*cujus regio ejus religio*) καθώς και της αποδέσμευσής του από τις εκκλησιαστικές και φεουδαλικές εξαρτήσεις του Μεσαίωνα. Ως υποκείμενο δικαίου το κράτος αναδεικνύεται μετά την Ειρήνη της Βεσφαλίας (1648) σε θεμελιώδη μονάδα της νέας δικαιοπολιτικής τάξεως η οποία διαμορφώνεται σε ιδιότυπο σύστημα ισορροπίας μεταξύ ισωτίμων, αλλά όχι κατ' ανάγκην ισοβαρών, κυριάρχων (N 96-100, 113-121).

Αυτή ακριβώς η διαδικασία είχε χρησιμεύσει στον Schmitt κατά την δεκαετία του είκοσι ως ιστορική πρώτη ύλη για την επεξεργασία των βασικών εννοιών της ντεσιζιονιστικής του πολιτικής φιλοσοφίας²⁴. Ως γνωστόν, σύμφωνα με τη φιλοσοφία αυτή, αρχή — με την έννοια τόσο της αφετηρίας όσο και του *principium*²⁵ — του ενιαίου και ομοιογενούς κράτους είναι η κυρίαρχη πολιτική απόφαση που, εξουδετερώνοντας τις συγκρουόμενες παρατάξεις και τις επί μέρους οργανωμένες εξουσίες, θέτει τέρμα στην κρίση της προνεωτερικής τάξεως. Η εν *τοις πράγμασι* κανονικότητα που κατ' αυτόν τον τρόπο εγκαινιάζεται αποτελεί εφ' εξής τη νομιμοποιητική προϋπόθεση [*Legitimität*] και τη ζωγόνο δύναμη οποιασδήποτε νομιμότητας [*Legalität*]. Η ενότητα και η ομοιογένεια του κράτους προηγούνται οποιασδήποτε θεσμικής του διάρθρωσης. Εδώ έγκειται το, απωθημένο από τον νομικό θετικισμό και τη φιλελεύθερη πολιτειολογία, μυστικό του πολιτικού που, εν μέσω της μεσοπολεμικής κρίσης του κράτους, είχε αναλάβει ο Schmitt να υπομνήσει προκειμένου να αποκαταστήσει τη δικτατορία ως αναγκαίο πολιτικό θεσμό.

Θεωρούμενη τώρα υπό το πρίσμα της χωρικής επανάστασης και της έννοιας του νόμου η ίδια αυτή διαδικασία αποκτά στα μάτια του Schmitt την πλανητική της διάσταση. Αρνείται εν προκειμένω ο Schmitt ότι η συνοχή του ευρωπαϊκού συστήματος μπορεί να αναχθεί στην ίδια την έννοια της κυριαρχίας, στην ιδέα δηλαδή της αυτοσυγκράτησης και της συμβολαϊκής αυτοδέσμευσης των αυτονόμων κυριάρχων όπως αυτή συμπυκνώνεται στην αρχή *pacta sunt servanda* και όπως υποθέτει ο κλασσικός φιλελευθερισμός. Και αυτό διότι αυτή καθαυτή η έννοια της κρατικής κυριαρχίας πρέπει να «χωρικευτεί», να επα-

νεξεταστεί δηλαδή σε συνάρτηση με τις ευρύτερες χωροτακτικές παραμέτρους που την καθιστούν δυνατή.

Το αποφασιστικό ιστορικό γεγονός για τη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού χώρου σε «διακρατική τάξη», σε «οικογένεια εθνών» είναι, από τη σκοπιά αυτή, η πρόσληψη του Νέου Κόσμου όχι ως εχθρικής οντότητας, αλλά ως «ελευθέρου χώρου», χώρου δηλαδή ανοικτού στην κατάκτηση και την εκμετάλλευση. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις αποδύονται σε αγώνα για τη διανομή των «ελευθέρων» γαιών και τον έλεγχο των «ελευθέρων» θαλασσών. Το δε «ευρωπαϊκό διεθνές δίκαιο» διαμορφώνεται ως εγχείρημα δικαιολόγησης και διευθέτησης των κτήσεων αυτών. «Το νόημα και ο πυρήνας του χριστιανικού-ευρωπαϊκού διεθνούς δικαίου

[*Völkerrecht*], η θεμέλιός του τάξη [*Grundordnung*], αποφαίνεται ο Schmitt, «έγκειτο ακριβώς στη διανομή της νέας γης»²⁶. Η Ευρώπη μετατρέπεται έτσι σε κέντρο και μέτρο του κόσμου με μία εντελώς νέα έννοια. Οι ευρωπαϊκοί λαοί — ως χριστιανοί αρχικά, ως «πολιτισμένοι» αργότερα — αναδεικνύονται σε υποκείμενα της νέας παγκόσμιας δικαϊκής τάξεως, ενώ οι μη ευρωπαϊκοί λαοί — ως μη χριστιανοί και «απολίτιστοι» αντιστοίχως — καταδικάζονται σε αντικείμενά της. Η ευρωπαϊκή νεωτερικότητα, η «πολιτισμένη» Ευρώπη και το χωρικό της *status*, προκύπτει, με άλλα λόγια, από την καταστατική βία τομή που ορίζει το μη ευρωπαϊκό έδαφος ως έδαφος αποικιακό. Με την έννοια δε αυτή — όπως σωστά παρατηρεί ο Giorgio Agamben, συνδέοντας εμμέσως τη λογική του πρώιμου Schmitt με αυτήν του ώριμου — ο νεοσύστατος νόμος της γης, το υπόβαθρο του *jus publicum europaum*, όπως και κάθε νόμος, είναι κυριολεκτικά μία *Aus-nahme* ή *εξ-αίρεσις*: το πάρισμο του έξω.

Όπως όμως συμβαίνει με κάθε «εξαιρέση», η σχέση αυτή μεταξύ του «μέσα» και του «έξω» κάθε άλλο παρά απλή ή μονοδιάστατη είναι. Αυτήν ακριβώς τη διαπλοκή πραγμα-

τεύεται ο Schmitt μέσα από την ανάλυση της «παγκόσμιας γραμμικής σκέψης» [*globales Liniendenken*] που διέπει τη διανομή του Νέου Κόσμου, τόσο στην ηπειρωτική όσο και στην ωκεάνεια συνιστώσα του. Πρόκειται για την πολιτικοποίηση της γεωγραφίας με τη χάραξη γραμμών οροθέτησης που αρχίζει την επαύριο ήδη της ανακάλυψης της Αμερικής. Οι πρώτες τέτοιες οροθετήσεις, οι *rayas*, που χωρίζουν τις ισπανικές και τις πορτογαλικές κτήσεις συμφωνούνται στο πλαίσιο μίας προνεωτερικής ακόμη δικαϊκής και πνευματικής τάξεως, καθόσον οι καθολικοί ηγεμόνες της Ιβηρικής αναγνωρίζουν την επιδιαιτησία του Πάπα κατά τον μεταξύ τους καταμερισμό μη χριστιανικών εδαφών. Εντελώς διαφορετικός είναι ο χαρακτήρας των *amity*

lines ή «γραμμών φιλότητας» η χάραξη των οποίων παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της νεωτερικής τάξεως. Προϊόν της εποχής των θρησκευτικών πολέμων μεταξύ των καθολικών και των προτεσταντικών ναυτικών δυνάμεων, της διάσπασης δηλαδή της χριστιανικής κοινοπολιτείας, οι γραμμές αυτές δεν οροθετούν κτήσεις· ορίζουν αντιθέτως το πεδίο σύγκρουσης για την απόκτησή τους. Εντεύθεν της εκάστοτε γραμμής φιλότητας εκτείνεται ο Παλιός Κόσμος όπου, παρά τις επί μέρους αναμετρήσεις, διατηρείται η ανάμνηση της περασμένης ενότητας και ισχύει το ευρωπαϊκό δημόσιο δίκαιο, δηλαδή «οι συμβάσεις, η ειρήνη και η φιλία»· εκείθεν της γραμμής, «*beyond the line*», αρχίζει ένας απροσδιόριστος υπερπόντιος χώρος «ελευθερίας» όπου κυριαρχεί η βία και ισχύει μόνο το δίκαιο του ισχυρότερου. Κοινή συναινέσει, οτιδήποτε συμβαίνει στην πλευρά αυτή «παραμένει εκτός των δικαϊκών, ηθικών και πολιτικών αξιολογήσεων» που αναγνωρίζονται στην άλλη (N 62). Εμβληματικό φορέα της διάκρισης αυτής θεωρεί ο Schmitt τον «ιδιώτη» κουρσάρο, τον περίφημο *privateer*, ο οποίος, σε αντιδιαστολή με τον ένκομο πειρατή, έχει το *δικαίωμα* της λεηλασίας, εξαι-

ρείται δηλαδή από τους κανόνες που επισήμως ισχύουν στην Ευρώπη.

Σύμφωνα λοιπόν με το αναλυτικό σχήμα του Schmitt, δεν έχουμε να κάνουμε με μια απλή γεωπολιτική επέκταση· το «μέσα» δεν διευρύνεται έτσι ώστε να συμπεριλάβει το «έξω». Έχουμε τουναντίον να κάνουμε με μια ιστορική κίνηση που συγκροτεί την ίδια τους τη διαφορά: η κανονικότητα του *jus publicum europaeum* προϋποθέτει την «εντόπιση» της εξαίρεσής του, την αναστολή κάθε δικαίου στον Νέο Κόσμο· η διακρατική τάξη της Ευρώπης οικοδομείται με θεμέλιο την εκτός αυτής περιχαρακωμένη αταξία. Ο πλανητικός νόμος της Ευρώπης εγκολπώνεται την άρνησή του· είναι, θα λέγαμε, εκ συστάσεως *αντινομικός*.

Η ηθικοπολιτική αυτή «καταστροφή» που βρίσκεται στη ρίζα του *νόμου* της γης αφήνει, κατά τον Schmitt, τα ίχνη της και στην πολιτική φιλοσοφία της πρώιμης νεωτερικότητας, ίχνη ορατά σε όποιον συνεκτιμήσει τα νέα χωροτακτικά δεδομένα και τη νέα γραμμική σκέψη. Έτσι, παραδείγματος χάριν, το περίφημο απόφθεγμα του Pascal «*Un Méridien décide de la vérité*» θα πρέπει να διαβαστεί όχι ως σχετικιστική κοινοτοπία, αλλά ως αντίδραση ενός σκεπτομένου ανθρώπου στο «συγκλονιστικό γεγονός ότι χριστιανοί ηγεμόνες και λαοί είχαν συμφωνήσει να θεωρούν τη διάκριση μεταξύ δικαίου και αδικού ανύπαρκτη για καθορισμένους χώρους» (N 64). Ο μεσημβρινός του Pascal, με άλλα λόγια, παραπέμπει ευθέως στις «γραμμές φιλότητας» της εποχής του, στο γεγονός ότι η πολιτική γεωγραφία όριζε και την ηθική γεωγραφία. Το ίδιο, υποστηρίζει ο Schmitt, ισχύει και με την έννοια της φυσικής κατάστασης στον Hobbes και τον Locke. Παρά τη ρασιοναλιστική της κατασκευή στο έργο τους, η έννοια αυτή δεν παύει να έχει την ιστορική της αναφορά «εκείθεν της γραμμής». Το «*homo homini lupus*» του πρώτου, και το «*In the beginning all the world was America*» του δεύτερου απηχούν εξ ίσου την οροθέτηση της «ελευθερίας» πέρα από την Ευρώπη, στον Νέο Κόσμο. (N 64-66)

Ανάλογη μία ένταση διατρέχει κατά τον Schmitt και την ανθρωπιστική ιδεολογία της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας. Το ότι, για παράδειγμα, ήδη τον δέκατο έκτο αιώνα μπορούσε ένας ουμανιστής φιλόσοφος όπως ο Bacon να διατυπώσει το «απάνθρωπο» επιχείρημα ότι οι Ινδιάνοι, καθ' ότι κανίβαλοι, «είναι προγραμμαμένοι από την ίδια τη φύση» πιστοποιεί τη «συχνά απροσδόκητη διαλεκτική» της ιδέας της ανθρωπ(ιν)ότητας [*Humanität*]. Παρά τη φαινομενική της καθολικότητα, υποστηρίζει ο Schmitt, η ιδέα αυτή εγκυμονεί πάντοτε την ιδιαζόντως πολιτική δυνατότητα της διάσπασης και του αποκλεισμού. Το ότι η «καχυποψία» του Schmitt ηχεί σήμερα εξόχως φουκωκική δεν πρέπει να εκπλήσσει καθόσον κοινή είναι η οφειλή τους στον Nietzsche. «Μόνο με την εμφάνιση [κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα] του ανθρώπου υπό την έννοια της

απόλυτης ανθρωπινότητας», γράφει χαρακτηριστικά ο Schmitt, «εμφανίζεται, ως η άλλη όψη της ίδιας έννοιας, και ο ιδιαίτερός του νέος εχθρός, ο *μη άνθρωπος* [*Un-mensch*]. Τη διάκριση του μη ανθρώπου από τον άνθρωπο ακολούθησε στην ιστορία των ανθρώπων κατά τον δέκατο ένατο αιώνα η ακόμη βαθύτερη ρήξη μεταξύ του *υπερανθρώπου* και του *υπανθρώπου*. Όπως ακριβώς ο άνθρωπος συνεπάγεται τον μη άνθρωπο, έτσι και ο υπεράνθρωπος κομίζει στην ιστορία της ανθρωπότητας, από την πρώτη ήδη στιγμή και με διαλεκτική αναγκαιότητα, τον υπάνθρωπο ως εχθρικό του δίδυμο» (N 72-3).

4. JUS PUBLICUM EUROPAEUM

ΚΑΙ ΑΠΟΘΕΟΛΟΓΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Σύμφωνα με τη θεώρηση του Schmitt, επειδή ακριβώς το δικαιο προϋποθέτει την εξαίρεση, τον *νόμο* και τη νομή, ο πυρήνας κάθε διεθνοδικαιικής τάξεως συνίσταται στον τρόπο με τον οποίο συγκεκριμενοποιείται χωρικά και ιστορικά η σχέση μεταξύ πολέμου και ειρήνης: «το διεθνές δικαιο είναι δικαιο του πολέμου και της ειρήνης, *jus belli ac pacis*»²⁸. Από τη σκοπιά αυτή, το ιστορικής σημασίας επίτευγμα του *jus publicum europaeum* ήταν η υπέρβαση του βασισμένου σε απαξιωτικές διακρίσεις πολέμου, του *diskriminierende Krieg*, και ο συνακόλουθος, εντεύθεν της γραμμής, μετριάσμός του. Οι φρικαλεότητες των θρησκευτικών και εμφυλίων πολέμων του δεκάτου έκτου και του δεκάτου εβδόμου αιώνα είχαν καταδείξει την ενδότητη συνάφεια που υφίσταται μεταξύ του δικαίου πολέμου, του διεξαγομένου εν ονόματι μιας δογματικής βεβαιότητας ή απόλυτης αξίας, και του «ολικού» πολέμου. Η ηθική και δικαιοκή μείωση του εχθρού που ένας, υπό την έννοια αυτή, «δικαίος» πόλεμος συνεπάγεται αυξάνει κατακόρυφα την ένταση της σύγκρουσης και οδηγεί αναπόδραστα στην εξολόθρευση του εχθρού. Ως εκ τούτου, κεντρικό ζήτημα της ευρύτερης διαδικασίας εκκοσμίκευσης ή «αποθεολογικοποίησης» της δημόσιας ζωής ήταν ο «εξορθολογισμός» και «εξανθρωπισμός» του πολέμου (N 91, 113), πράγμα που κατέστη δυνατό μέσω της νομικής τυποποίησής του σε *δικαιικό θεσμό* της νέας διακρατικής τάξεως. Το κέλευσμα του ουμανιστή νομομαθούς Albericus Gentilis «*Silite theologi in muniere alieno!*» [Σωπάστε θεολόγοι σε αλλότρια εργασία!] εκφράζει, κατά τον Schmitt, αυτήν ακριβώς την επίπονη προσπάθεια να μετατεθεί η έννοια του πολέμου από το πλαίσιο μιας ηθικοθεολογικής προβληματικής στο πλαίσιο μιας δικαιοκρατικής επιχειρηματολογίας²⁹.

Αφετηρία για τον προσδιορισμό του δικαίου πολέμου, του *bellum justum*, δεν είναι πλέον η θεολογική αυθεντία της Εκκλησίας, αλλά η ισόνομη κυριαρχία των νεοπαγών κρατών. Το αποφασιστικό βήμα είναι εν προκειμένω η αποσύνδεση της έννοιας του δικαίου πολέμου από την

έννοια της *justa causa*, της δίκαιας αιτίας ή υπόθεσης. Ο δίκαιος, ή μάλλον κατά νόμον, πόλεμος συναρτάται τώρα με την έννοια του *justus hostis* ή του κατά νόμον αναγνωρισμένου *εξωτερικού* εχθρού ο οποίος δεν υποβιβάζεται ηθικά ή δικαιοκή και αντιδιαστέλλεται σαφώς προς τον εσωτερικό εχθρό, τον στασιαστή, τον εγκληματία, τον ταραχοποιό, τον πειρατή. Η αποφυγή του πολέμου εξολόθρευσης προϋποθέτει ακριβώς την αναγνώριση «του αντιπάλου ως εχθρού στο ίδιο επίπεδο» (N 159). «Δίκαιος» πόλεμος λογίζεται έτσι αποκλειστικά ο διακρατικός πόλεμος, δηλαδή ο πόλεμος μεταξύ κυριάρχων, εννοουμένων ως *magni homines*, καθόσον μόνον αυτοί μπορεί να είναι *hostes aequaliter justi*, ισοτίμως δίκαιοι εχθροί. Δεδομένης της απουσίας μιας κοινώς αποδεκτής υπερκείμενης πνευματικής αρχής, αυτό που ενδιαφέρει το εκκολαπτόμενο δημόσιο δικαιο της Ευρώπης είναι ο *φορέας* διεξαγωγής του πολέμου, το αν αυτός είναι νόμιμος κάτοχος του *jus ad bellum*, του δικαιώματος προσφυγής σε πόλεμο, και όχι οι λόγοι που ωθούν στον πόλεμο, το αν και κατά πόσον είναι οι λόγοι αυτοί επί της ουσίας δίκαιοι ή άδικοι. Ούτως ή άλλως, η κάθε μία από τις αντιμαχόμενες παρατάξεις θεωρεί την υπόθεσή της δίκαια. Στο σημείο αυτό συγκλίνουν, παρατηρεί ο Schmitt, η παράδοση του ουμανιστικού σκεπτικισμού και η ντεσιζιονιστική προβληματική που εγκαινιάζει ο Bodin: «[Σ]το διεθνές δικαιο όπως και στο ενδοκρατικό δικαιο, στην ατέρμονη περί δικαίου κολοκυθιά [*Rechthaberei*] που συνεπάγονται οι δισχυρισμοί μιας *justa causa* επιβλήθηκε το απλό ερώτημα 'Ποιος αποφασίζει;' — το μέγα: *Quis judicabit?* Ενδοκρατικά όπως και διακρατικά αυτός θα μπορούσε να είναι μόνον ο κυρίαρχος» (N 128). Με άλλα λόγια, ποια είναι η δίκαια υπόθεση το αποφασίζει ο κάθε κυρίαρχος για λογαριασμό του· «*auctoritas non veritas facit legem*», κατά την διατύπωση του προσφιλούς στον Schmitt Hobbes. Είναι αυτή ακριβώς η λογική της κυριαρχίας που καθιστά δυνατή τη μετάβαση από τον αξιολογικά αδιέξοδο και ως εκ τούτου καταστροφικό θρησκευτικό πόλεμο, τον πόλεμο των *veritates*, στον «καθαρό κρατικό πόλεμο», τον *guerre en forme* (N 113) της εποχής του μπαρόκ.

Κρατικοποιούμενος, ο πόλεμος κυριολεκτικά και μεταφορικά *συγκρατείται*: διεξάγεται εφ' εξής σαν μονομαχία τιμής μεταξύ των ισοτίμων κυριάρχων σε ένα περιορισμένο θέατρο πολέμου σύμφωνα με όλους τους τύπους και τους κανόνες ενός κοινώς αποδεκτού *jus in bello* (διάκριση μεταξύ μαχίμων και αμάχων, μεταξύ στρατιωτικών και πολιτικών ή οικονομικών στόχων, σεβασμός των αιχμαλώτων, κτλ.). Στην ίδια αυτή λογική βασίζεται αυτή καθαυτή η δυνατότητα της σύναψης ειρήνης μεταξύ των εμπόλεμων καθώς και το σημαντικότατο για τον περιορισμό του πολέμου δικαίωμα των τρίτων στην ουδετερότητα. Είναι λάθος λοιπόν να θεωρείται ο πόλεμος ταυτόσημος

με την αταξία μιας «φυσικής κατάστασης» σύμφωνα με τον ανθεκτικό κοινό τόπο της κλασσικής πολιτικής φιλοσοφίας· ως διακρατικός θεσμός πλέον, ο πόλεμος μετατρέπεται σε συστατικό στοιχείο της ευρωπαϊκής τάξεως η οποία δεν πρέπει να συγχέεται με το συγκυριακό εδαφικό *status quo*. Εδαφικές ανακατατάξεις στα πλαίσια της ευρύτερης ισορροπίας είναι συχνά αναπόφευκτες και ο «μερικός» πόλεμος γίνεται αποδεκτός ως θεμιτό μέσο για την επίτευξή τους, υπό την προϋπόθεση ότι δεν αμφισβητείται ούτε το σύστημα στο σύνολό του, ούτε η ίδια η ύπαρξη των αναγνωρισμένων του μελών. Η νέα κατάσταση μπορεί μιν να χαρακτηριστεί «άναρχη», αλλά κατά κανένα τρόπο «άνομη» (N 119). Σε αυτήν ακριβώς τη θέσμιση, «τεχνούργημα του ανθρώπινου λόγου» τη χαρακτηρίζει ο Schmitt (N 123), οφείλεται το γεγονός ότι επί δύο περίπου αιώνες κανένας πόλεμος εξολόθρευσης δεν έλαβε χώρα επί ευρωπαϊκού εδάφους.

Ο Schmitt δεν παύει βέβαια να υπενθυμίζει ότι η «κανονικότητα» αυτή θεμελιώνεται στην εξαίρεσή της, στη συνείδηση της διαφοράς που χωρίζει τους Ευρωπαίους από τον υπόλοιπο κόσμο. Ο πόλεμος διεξάγεται διαφορετικά μεταξύ Ευρωπαίων και μη Ευρωπαίων, διεξάγεται επίσης διαφορετικά μεταξύ των ίδιων των Ευρωπαίων εκτός της ηπειρωτικής Ευρώπης. Αυτός καθαυτός ο όρος *Hegung* (κυριολεκτικά: περίφραξη) που δηλώνει τον μετριάσμο ή τη «συγκράτηση» του πολέμου συγκαταλέγεται μεταξύ των αρχέγονων εκείνων λέξεων που συντηρούν την ανάμνηση του χωρικού καθορισμού του δικαίου και της ειρήνης (N 43-44). Από τη σκοπιά δε αυτή, ιδιαίτερη βαρύτητα αποδίδει ο Schmitt στη διάκριση μεταξύ του κατά ξηράν και του κατά θάλασσαν πολέμου, η οποία με τη σειρά της αντανάκλα τη μεγάλη αντίθεση στερεάς γης και θάλασσας, *Land und Meer*, που, έχοντας αποκτήσει για πρώτη φορά πλανητικές διαστάσεις, σφραγίζει από νωρίς τον *νόμο* της γης.

5. ΣΤΕΡΕΑ ΓΗ ΚΑΙ ΘΑΛΑΣΣΑ

Η αντίθεση αυτή θεωρείται από τον Schmitt κλειδί για την κατανόηση της νεώτερης ευρωπαϊκής ιστορίας. Προκύπτει από το γεγονός ότι η ανοικτή θάλασσα δεν υπάγεται στην ηπειρωτική κρατική τάξη και παραμένει κατά τούτο «ελεύθερη», *staatsfrei*, ακόμη και μετά την Ειρήνη της Ουτρέχτης (1713) που, παγιώνοντας την «κρατικότητα» των διεθνών σχέσεων, είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό της ανεξέλεγκτης δράσης των κουρσάρων. Η ελευθερία αυτή των θαλασσών είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την αγγλική θαλασσοκρατορία — «κτήση της θάλασσας» [*Seeherrschaft*] τη χαρακτηρίζει ο Schmitt: «Η στερεά γη ανήκει τώρα σε μια δωδεκάδα κυρίαρχα κράτη, η θάλασσα δεν ανήκει σε κανέναν, ή μάλλον σε όλους· στην πραγματικότητα ανήκει εν τέλει σε έναν: στην Αγγλία»³⁰. Έχοντας λάβει την κοσμοϊστορική «απόφαση» να στραφεί προς το

«στοιχείο» της θάλασσας, να «γίνει» νησί, η Αγγλία καταλαμβάνει μία κομβική θέση στη νέα πλανητική τάξη στο μεταίχμιο στεριάς και θάλασσας, «*of Europe, but not in Europe*» (N 145). Ενώ στην ηπειρωτική Ευρώπη επικρατεί μία ισορροπία μεταξύ των κυριάρχων κρατών, με αναγνωρισμένο τον ρόλο των «μεγάλων δυνάμεων», καμμία τέτοια ισορροπία δεν υφίσταται μεταξύ των ναυτικών δυνάμεων στην ανοικτή θάλασσα. Αντιθέτως μάλιστα, η αδιαμφισβήτητη ναυτική υπεροχή της Αγγλίας είναι καθοριστική για τη διατήρηση αυτής καθαυτής της ηπειρωτικής ισορροπίας. Διαμορφώνονται έτσι κατ' αντιπαράθεσιν δύο διαφορετικοί κόσμοι, δύο ασύμμετρες κοσμοθεωρίες, δύο επί μέρους «καθολικές και παγκόσμιες [*universale und globale*] τάξεις οι οποίες δεν είναι δυνατόν να αναχθούν στη σχέση καθολικού και μερικού δικαίου [*universales und partikulares Recht*]. Κάθε μία από αυτές είναι καθολική. Κάθε μία έχει τη δική της έννοια του εχθρού, του πολέμου και της λείας, ακόμη δε και της ελευθερίας» (N 144).

Πώς ακριβώς συσχετίζονται οι έννοιες του πολέμου και της ελευθερίας; Κατά τον Schmitt, η τεταμένη συνύπαρξη των δύο αυτών τάξεων στα πλαίσια του συνολικού πλανητικού νόμου περνάει απαρατήρητη εφ' όσον το δίκαιο της ειρήνης θεωρείται χωριστά από το δίκαιο του πολέμου. Το ιδιάζον γνώρισμα της ελευθερίας της θάλασσας είναι ότι ισχύει εξ ίσου για το παγκόσμιο εμπόριο και για τη διεξαγωγή του πολέμου. Η ελευθερία επομένως του θαλασσιού εμπορίου δεν μπορεί να εννοηθεί ανεξαρτήτως των μέσων που την επέβαλαν ή των συνθηκών που την καταργούν. Εδώ δε ο Schmitt υπογραμμίζει ότι, σε αντίθεση με τον περιορισμένο πόλεμο ξηράς, ο πόλεμος στη θάλασσα ούτε εντοπισμένο πεδίο έχει, ούτε κάνει τη διάκριση μεταξύ μαχίμων και αμάχων ή στρατιωτικών και πολιτικών στόχων (πχ από θαλάσσης αποκλεισμός λιμνοκτονίας, αδιάκριτος βομβαρδισμός ακτών, οικονομικός πόλεμος), ούτε αναγνωρίζει την ιδιότητα της ουδέτερης ναυσιπλοΐας (δικαίωμα σύλης). Από τη σκοπιά της θάλασσας, με άλλα λόγια, ο εχθρός είναι εκ των πραγμάτων «ολικός»: ο δε κατά θάλασσαν πόλεμος αχαλιναγώγητος. Τις μεθόδους και τα μέσα αυτού ακριβώς του πολέμου χρησιμοποίησε η Αγγλία για να κυριαρχήσει στις θαλάσσιες οδούς και να χτίσει την οικονομική κατά βάση αυτοκρατορία της. Υπάρχει, κατά συνέπεια, μία στενότατη σχέση ανάμεσα στο διεθνές δίκαιο του ελεύθερου εμπορίου και της ελεύθερης οικονομίας, από τη μία πλευρά, και στην ελευθερία της θάλασσας όπως αυτή ερμηνεύτηκε και επιβλήθηκε από τη θαλασσοκράτειρα δύναμη, από την άλλη.

Η διαφορά μεταξύ των τάξεων της στεριάς και της θάλασσας ανάγεται εν τέλει από τον Schmitt στο γεγονός ότι η Αγγλία δεν συγκροτήθηκε σε «κράτος» σύμφωνα με τα πρότυπα της ηπειρωτικής Ευρώπης, δηλαδή σε απολυταρχικό κράτος. Η έννοια της κυριαρχίας ποτέ δεν

εφαρμόστηκε στην Αγγλία στην «αμιγή» της μορφή. Ο Hobbes, παρατηρεί ο Schmitt, έπεσε έξω με τις μυθικές του αναφορές. Ο Λεβιάθαν του, το μέγα θαλάσσιο κήτος, έγινε το σύμβολο του περικλειστού και συγκεντρωτικού ηπειρωτικού κράτους, ενώ οι αντιαπολυταρχικές δυνάμεις που κατά την αγγλική Επανάσταση συσπειρώθηκαν στο Κοινοβούλιο και τις οποίες είχε παραλληλίσει ο Hobbes με τον Βεεμώθ, το βιβλικό θηρίο της στεριάς, ήσαν παραδόξως οι δυνάμεις εκείνες που επρόκειτο να ωθήσουν την Αγγλία προς την ανοιχτοσύνη της θάλασσας³². Εδώ έγκειται, κατά τον Schmitt, και η ιδιομορφία της αγγλικής επέκτασης: δεν ήταν προϊόν κρατικής πολιτικής και ούτε οργανώθηκε κρατικότροπα: ήταν αντίθετος έργο *κοινωνικών* δυνάμεων και για τον λόγο αυτό η αγγλική αυτοκρατορία βασίστηκε σε «έμμεσες» μεθόδους διακυβέρνησης [*indirect rule*]. Η διάκριση κοινωνίας και κράτους, η «μεικτή» διακυβέρνηση, ο διαχωρισμός πολιτικής και οικονομικής εξουσίας που χαρακτηρίζει την αγγλοσαξονική αντίληψη για το κράτος πηγάζει από αυτήν ακριβώς την ιστορική πραγματικότητα³³.

Οι κατ' αυτόν τον τρόπο χωρικά καθορισμένες ή «συγκεκριμένες» ελευθερίες του εμπορίου και της θάλασσας λειτούργησαν ως όχημα για τη διείδυση αγγλοσαξονικών ιδεών και πρακτικών (φιλελεύθερος συνταγματισμός, ατομικές ελευθερίες, οικουμενισμός) και στην ηπειρωτική Ευρώπη, υπονομεύοντας τις «ηπειρωτικές» περί κυριαρχίας αντιλήψεις και σχετικοποιώντας τον κλασικό δυϊσμό μεταξύ διακρατικού και ενδοκρατικού δικαίου (N 229). Η συνταγματική διάκριση μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου μπορεί υπό την έννοια αυτή να θεωρηθεί ως μία σύγχρονη εκδοχή «γραμμής φιλότητας», καθόσον ακριβώς απηχεί την οροθέτηση μεταξύ ενός αυστηρά διακρατικού διεθνούς δημοσίου δικαίου και της «ελεύθερης» διεθνούς οικονομίας (N 209). Η γραμμή αυτή ορίζει στο εσωτερικό κάθε συνταγματικού κράτους την οικονομία όσο και τα μέσα ενημέρωσης ως σφαίρα ιδιωτική, απαλλαγμένη από την κρατική κηδεμονία, συγκροτώντας έτσι μια υπερκρατική «κοινότητα» συμφερόντων και αντιλήψεων. Ως προς την ευρύτερη ιστορικοπολιτική τους σημασία και ανεξαρτήτως των προθέσεων ή της αυτοσυνείδησης των πρωταγωνιστών τους, τα φιλελεύθερα κινήματα της ηπειρωτικής Ευρώπης μπορούν, κατά τον Schmitt, να αποτιμηθούν μόνο στο πλαίσιο των οικουμενιστικών, ή μάλλον κοσμοκρατορικών, βλέψεων της βρετανικής πολιτικής³⁴.

6. ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ *JUS PUBLICUM EUROPAEUM*

Η νέα αυτή διαλεκτική μεταξύ του «μέσα» και του «έξω» επρόκειτο εν τέλει να άρει την αντίθεση στεριάς και θάλασσας και να αποδιάρθρωσει τη συνολική χωρική τάξη της νεωτερικότητας. Καθοριστικές εν προκειμένω ήσαν

οι ευρύτερες συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης. Η αγγλική θαλασσοκρατορία υπήρξε η αναγκαία ιστορική προϋπόθεση της επανάστασης αυτής και η βιομηχανική υπεροχή της Αγγλίας εμπέδωσε για μεγάλο διάστημα την παγκόσμια ηγεμονία της. Τελικώς όμως η δυναμική της βιομηχανικής εξάπλωσης προκάλεσε μία δραστική ανακατανομή της οικονομικής και πολιτικής ισχύος και εμφανίστηκαν στο προσκήνιο νέες δυνάμεις όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Γερμανία, η Ιταλία, η Ιαπωνία, η Ρωσία. Οι ανακατατάξεις αυτές εντάσσονται από τον Schmitt στο πλαίσιο ενός ριζικότερου μετασχηματισμού. Οι ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις στα μέσα παραγωγής, επικοινωνίας και πολέμου άλλαξαν εκ νέου «τα μέτρα και τις

κλίμακες» και «οι δυνατότητες της ανθρώπινης κυριαρχίας πάνω στη φύση και τους άλλους ανθρώπους υψώθηκαν σε απροσδόκητα επίπεδα»³⁵. Μετά τη στεριά και τη θάλασσα πολιτικοποιείται τώρα και το στοιχείο του αέρα, αλλάζοντας τους μεταξύ τους συσχετισμούς, καθώς ούτε τα ραδιοκύματα, ούτε η αεροπορία γνωρίζουν όρια. Οι εξελίξεις αυτές συνθέτουν κατά βάθος μία «δεύτερη χωρική επανάσταση» που επιφέρει ριζικές αλλαγές στις αντιλήψεις για τον χώρο. Ενώ κατά τον δέκατο έκτο και τον δέκατο έβδομο αιώνα ο χώρος νοείται ως «κενό» και ουδέτερο διάστημα εντός του οποίου διατάσσονται τα πράγματα με τρόπο μαθηματικό, οι άνθρωποι του εικοστού αιώνα τον αντιλαμβάνονται ως «δυναμικό πεδίο ανθρώπινης ενέργειας, δραστηριότητας και αποδοτικότητας». Χωρίς τη δεύτερη αυτή χωρική επανάσταση, σημειώνει χαρακτηριστικά ο Schmitt, η ανατρεπτική του καντιανισμού θέση του Heidegger ότι «ο κόσμος δεν είναι στον χώρο, αντίθετως ο χώρος είναι στον κόσμο» θα ήταν αδιανόητη³⁶. Διαμορφώνονται έτσι για άλλη μία φορά οι προϋποθέσεις για μία νέα παγκόσμια χωρική τάξη. Σε αυτήν όμως την ιστορική καμπή, υπό το κράτος της φι-

λελεύθερης ιδεολογίας και του νομικού θετικισμού, η Ευρώπη έχει ήδη απωλέσει τη συνείδηση της χωροτακτικής της ιδιαιτερότητας, έχει λησμονήσει τον ιστορικά συγκεκριμένο της νόμο, την πολιτική αφετηρία και αρχή που νοηματοδοτούσε το *jus publicum europaeum* και συντηρούσε τη συνοχή του διακρατικού της συστήματος. Αδυνατεί ως εκ τούτου να σκεφτεί το επιτακτικό ζήτημα της νέας παγκόσμιας τάξεως χωρικά. Το αποτέλεσμα είναι ότι το ευρωπαϊκό *Völkerrecht*, το *jus inter gentes europaeas* μετασχηματίζεται αβίαστα και άκριτα στο «άχωρο» οικουμενικό *International Law*. Εκ των πραγμάτων δε αυτό το τελευταίο δεν ήταν «τίποτε παρά μία σειρά από γενικεύσεις με αμφίβολα προηγούμενα, οι οποίες αναφέρο-

νταν ως επί το πλείστον σε εντελώς παρωχημένες ή εντελώς ετερογενείς καταστάσεις: γενικεύσεις συνδυασμένες με κανόνες [*Normen*] γενικώς αναγνωρισμένους σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό και που όσο γενικότερα και εντονότερα 'αναγνωρίζονταν', τόσο πιο αμφισβητήσιμη ήταν η εφαρμογή τους σε μία *in concreto* επίμαχη περίπτωση» (N 212). Η νομική σκέψη, έχοντας απομάθει το δίδαγμα του Gentilis, παραιτείται εφ' εξής από την πραγμάτευση των ουσιαστών δικαιοπολιτικών ερωτημάτων, θεωρώντας τα πλέον «εξωνομικά».

Ο Schmitt αναλύει δύο γεγονότα που προοιωνίζονται την εξέλιξη αυτή ήδη κατά τα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα. Το πρώτο είναι η ισότιμη ένταξη στην ευρωκεντρική διακρατική τάξη ασιατικών δυνάμεων με προεξάρχουσα την Ιαπωνία. Οι Ευρωπαίοι διεθνολόγοι χαιρέτισαν αφελέστατα την οικουμενίζουσα αυτή εξέλιξη ως θρίαμβο του ευρωπαϊκού δημοσίου δικαίου, παραγνωρίζοντας ότι μία τέτοια ένταξη υπονόμει αυτό καθαυτό το υπόβαθρο της υποδοχής, δηλαδή την «καλή ή κακή» — αδιάφορο! — χωρική τάξη της Ευρώπης και την πολιτισμική της ομοιογένεια (N 206-7). Το δεύτερο, στο οποίο ο Schmitt αποδίδει

ακόμη μεγαλύτερη σημασία, είναι η αποικιοποίηση της Αφρικής. Εκ πρώτης όψεως, παρατηρεί ο Schmitt, η διαδικασία αυτή φαντάζει σαν επανάληψη της ευρωπαϊκής «γαιόκτησης» του Νέου Κόσμου. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις κατανέμουν μεταξύ τους τα εδάφη της αφρικανικής ηπείρου έχοντας συνείδηση των δεσμών που τις ενώνουν ως φορείς της «προόδου» και του «πολιτισμού». Η εκπολιτιστική όμως αυτή κοσμοθεωρία είναι τη φορά αυτή απλή «καρικατούρα» της ευρωπαϊκής συνοχής μίας άλλης εποχής κατά την οποία η Ευρώπη ήταν το «ιερό κέντρο του κόσμου» (N 190). Αυτό αντανακλάται κατά τον Schmitt στο γεγονός ότι ενώ αρχικά διακρίνεται σαφώς το δικαϊκό *status* του ευρωπαϊκού εδάφους από το αποικιακό, συντομότερα η διάκριση αυτή αίρεται καθώς, αρχής γενομένης με το Βελγικό Κογκό, αναγνωρίζονται πλέον οι αποικίες ως προεκτάσεις των μητροπολιτικών επικρατειών. «Όταν η αποικία», συμπεραίνει ο Schmitt, «γίνεται αδιαφοροποίητο 'κρατικό έδαφος', τότε στην πράξη δεν υφίσταται πλέον καμμία 'αποικία' και η διαφορά 'συντάγματος'³⁷ μεταξύ μητροπόλεως και αποικίας μετατρέπεται στο ενδοκρατικό απλώς πρόβλημα του πεδίου ισχύος διαφόρων νομοθετικών κανόνων. Παρομοίως διαλύεται περί τα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα η διάκριση μεταξύ πολιτισμένων, ημιπολιτισμένων (βαρβαρικών) και απολίτιστων (αγρίων) λαών στην αδιαφοροποίητη 'διεθνή κοινότητα'³⁸.

Καίριο πλήγμα εναντίον του *jus publicum europaeum* θεωρεί ο Schmitt τη διεθνοδικαιική τάξη — αταξία τη χαρακτηρίζει ο ίδιος — που επιβλήθηκε από τους νικητές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Οι επαχθείς όροι της Συνθήκης των Βερσαλλιών και το νομικό πλαίσιο της Κοινωνίας των Εθνών είχαν απασχολήσει τον Schmitt σε εξόχως πολεμικά κείμενά του, μεταξύ των οποίων θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και την περιφημη *Έννοια του πολιτικού*, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του είκοσι. Η βασική θέση του Schmitt ήταν ότι η Κοινωνία των Εθνών, υπό το προκάλυμμα οικουμενιστικών και ειρηνιστικών αρχών, νομιμοποιούσε στην πράξη την πολιτική εκμετάλλευση από τους αγγλογάλλους της ήττας των κεντροευρωπαϊκών δυνάμεων. Το *status quo* που οι νέοι διεθνείς θεσμοί εγγυούνταν κατ' όνομα μόνον ήταν η ειρήνη, κατ' ουσίαν δε «κάτι χειρότερο από πόλεμο, δηλαδή η νομιμοποίηση [*Legalisierung*] μιας κατάστασης μεταξύ πολέμου και ειρήνης, κατά την οποία ο πολιτικός ισχυρός αφαιρεί όχι μόνο τη ζωή, αλλά και το δίκιο και την τιμή του πολιτικά ανίσχυρου»³⁹. Αυτή η «ιανική διπλοπροσωπία»⁴⁰ εξέφραζε κατά τον Schmitt τη βαθύτερη αντινομία της Κοινωνίας των Εθνών. Η συγκρότηση της τελευταίας παρέπεμπε στην ιδέα μιας «οικουμενικής κοινωνίας», ενός «παγκόσμιου κράτους». Μία τέτοια ενοποίηση της ανθρωπότητας, υποστήριζε ο Schmitt, θα είχε ως συνέπεια «την πλήρη αποπολιτικοποίηση και, ως εκ τούτου, την εξάλειψη

της κρατικότητας [*Staatslosigkeit*], και αυτό διότι, στερούμενη εξ ορισμού εχθρού, «[η] ανθρωπότητα αυτή καθαυτή δεν μπορεί να διεξαγάγει κανέναν πόλεμο»⁴¹. Η Κοινωνία των Εθνών όμως δεν έπαυε να είναι μία «διακρατική οργάνωση», δηλαδή μία οργάνωση που προϋπέθετε τα κράτη καθόσον τις μεταξύ τους σχέσεις ρύθμιζε και τη δική τους ύπαρξη εγγυόταν. Διατηρούσε επομένως ακέραιο τον πολιτικό της χαρακτήρα καθώς και το *jus belli*: κάθε άλλο λοιπόν παρά ενσάρκωση της οικουμενικής ενότητας, επρόκειτο για έναν *συνασπισμό* κρατών που προωθούσε συγκεκριμένα πολιτικά συμφέροντα εις βάρος άλλων. Στόχος της κριτικής του Schmitt δεν ήταν μόνο η καταγγελία της ιδεολογικής κατάχρησης του οικουμενισμού και της έννοιας της ανθρωπότητας, αλλά, εμμέσως πλην σαφώς, και η ρεβανσιστική παρότρυνση προς τους συμπατριώτες του να μη συμβιβαστούν με τον δικαϊκό παραμερισμό της Γερμανίας από τη «σφαίρα του πολιτικού», να μην ανεχθούν το *status quo* των νικητών.

7. ΑΝΑΒΙΩΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Στο *Nomos der Erde* ο Schmitt επανέρχεται στη θεματική αυτή υπό το πρίσμα της μακροσκοπικής χωρικής ανάλυσης. Το ύφος του είναι τώρα λιγότερο αιχμηρό, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι έχει ρητώς αναθεωρήσει τις προηγούμενες θέσεις του. Δύο κατά κύριο λόγο είναι οι μεταξύ τους αλληλένδετες εξελίξεις που στα μάτια του Schmitt σηματοδύουν την οριστική κατάλυση του *jus publicum europaeum* μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο: η ανάδυση στο διεθνές πολιτικό προσκήνιο του Δυτικού Ημισφαιρίου και η αναβίωση της ιδέας του δικαίου πολέμου.

Ο Schmitt επισημαίνει εν προκειμένω ότι η Συνθήκη των Βερσαλλιών εισήγαγε σε δύο επίμαχα άρθρα της μία σημαντικότερη αλλαγή στην κλασική διεθνοδικαιική αντίληψη του πολέμου. Το άρθρο 227 απήγγειλε εναντίον του Κάιζερ, υπό την ιδιότητά του ως αρχηγού κράτους, την κατηγορία του εγκληματία πολέμου. Η καινοτομία εδώ συνίσταται στο ότι ο Κάιζερ δεν εδιώκετο για εγκλήματα που διεπράχθησαν στη διάρκεια του πολέμου κατά παράβαση του κοινώς αποδεκτού *jus in bello*, αλλά για αυτό καθαυτό το έγκλημα του πολέμου. Ο επιθετικός πόλεμος προσδιορίζεται ως έγκλημα, και μάλιστα ως «έγκλημα κατά της ανθρωπότητας», όχι στη βάση του τότε ισχύοντος διεθνούς δικαίου, αλλά με την επίκληση της ηθικής και της πολιτικής. Χωρίς νομικό προηγούμενο ήταν παρομοίως και το άρθρο 231 της Συνθήκης που προσέδιδε στις πολεμικές επανορθώσεις ποινική χροιά καταλογίζοντας στις ηττημένες δυνάμεις «ενοχή» για τον πόλεμο. Ο επιθετικός πόλεμος τίθεται για πρώτη φορά εκτός νόμου στο ατελέσφορο Πρωτόκολλο της Γενεύης του 1924, όπου τα επιτιθέμενα κράτη χαρακτηρίζονται αυτοουργοί του νέου διεθνούς εγκλήματος και προσδιορίζονται οι

ανάλογες κυρώσεις. Οι αντιστάσεις όμως της κλασικής δικαιοκρατικής λογικής είναι ακόμη πρόδηλες, καθόσον, παρά την αμφισβήτηση του συστατικού της κρατικής κυριαρχίας *jus ad bellum*, το Πρωτόκολλο επιτάσσει ρητά τον σεβασμό της κυριαρχίας και της πολιτικής ανεξαρτησίας των εκνόμενων κρατών, «του πρωταρχικού εμποδίου της ποινικοποίησης [*Kriminalisierung*] του πολέμου» (N 247). Τέτοιες αντιφάσεις, παρατηρεί ο Schmitt, μικρή σημασία έχουν για τους ιδεολόγους του οικουμενικού δικαίου οι οποίοι, εμφορούμενοι από την ιδέα της προόδου, κρίνουν το παρόν από τη σκοπιά του μέλλοντος, το δίκαιο από τη σκοπιά της ηθικής. Η ηθικοποίηση αυτή του δικαίου έχει ως συνέπεια την επανασύνδεση του δικαίου πολέμου με την έννοια της *justa causa*, τη διάκριση μεταξύ του επιτρεπτού ή δικαίου και του ανεπίτρεπτου ή άδικου πολέμου και, κατ' επέκτασιν, την εγκατάλειψη της ιδέας του ηθικά και δικαϊκά ισότιμου εχθρού, του *justus hostis*, χάριν μιας «οιονεί θεολογικής» έννοιας του εχθρού (N 95).

Δεν είναι τυχαίο, παρατηρεί ο Schmitt, ότι στο νέο αυτό ιδεολογικό κλίμα οι θιασώτες των οικουμενιστικών διεθνοδικαιικών θεωριών αντλούν συχνά επιχειρήματα από τα δόγματα της προνεωτερικής σχολαστικής θεολογίας για τον δίκαιο πόλεμο⁴¹. Το να θεωρούνται όμως καθολικοί θεολόγοι του δεκάτου έκτου αιώνα ως προάγγελοι των θεσμών ενός σύγχρονου οικουμενικού δικαίου αντιπροσωπεύει κατά τον Schmitt έναν ανεπίτρεπτο ιστορικό αναχρονισμό. Αποσπώμενη από το συγκεκριμένο ιστορικό και χωρικό της περιβάλλον, τη θεσμική τάξη της μεσαιωνικής χριστιανικής κοινοπολιτείας, και εντασσόμενη σε μία σύγχρονη προβληματική, η έννοια του δικαίου πολέμου αποκτά σημασία εντελώς διαφορετική, καθόσον τα δύο πλαίσια είναι μεταξύ τους ασύμμετρα. Η διαφορά δεν έχει να κάνει μόνο με την ανυπαρξία σήμερα μιας κοινώς αποδεκτής πνευματικής αρχής, αλλά και με το γεγονός ότι κατά τον Μεσαίωνα, ελλείψει του συγκεντρωτικού κράτους και του θεσμικά κατοχυρωμένου μονοπωλίου της βίας που αυτό απολαμβάνει, ο χαρακτηριζόμενος νομικά ως άδικος πόλεμος δεν έπαυε να λογίζεται πόλεμος, με αποτέλεσμα να εξασφαλίζεται μία στοιχειώδης έστω ισοτιμία μεταξύ των αντιπάλων. Οι σύγχρονες θεωρίες του δικαίου πολέμου αποσκοπούν απεναντίας στην κατάργηση του πολέμου. Από τη στιγμή που μία υπερκρατική διεθνής οντότητα εξουσιοδοτείται να αποφαινεται, κατά τρόπο δεσμευτικό για τα κράτη μέλη της, ποιος πόλεμος είναι δίκαιος και ποιος άδικος, ο πόλεμος όντως καταλύεται ως θεσμός του διεθνούς δικαίου. Πρόκειται όμως, επισημαίνει ο Schmitt, για μια εικονική και μόνον «κατάργηση» του πολέμου που επιτυγχάνεται μόνο με την ανασηματοδότηση της έννοιας του εχθρού. Το διεθνές δίκαιο αποκτά τη χροιά του ποινικού δικαίου και η ένοπλη δράση της μίας πλευράς ταυτίζεται με την εκτέ-

λεση του νόμου, με μίαν αστυνομικού τύπου καταστολή η οποία δικαιούται να χρησιμοποιεί για την επιτευξη του στόχου της «όλα τα μέσα της σύγχρονης τεχνολογίας, για παράδειγμα τον *police bombing*»⁴³, ενώ η δράση της άλλης εξισώνεται με την αντίσταση κατά της αρχής, τη στάση ή το έγκλημα (N 95). Αυτός ακριβώς ο υποβιβασμός του εχθρού σε εγκληματία έχει ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα την άρση των περιορισμών που καθιστούσαν δυνατό τον «μερικό» πόλεμο του *jus publicum europaeum*: η ύπαρξη ενός «ολικού» εχθρού, ενός εχθρού που προσδιορίζεται με την επίκληση «υπερκρατικών» και «υπερεθνικών» κριτηρίων, δικαιολογεί τη διεξαγωγή ενός αχαλιναγώγητου, «ολικού» πολέμου⁴⁴. Όταν μάλιστα ο πόλεμος διεξάγεται στο όνομα της ανθρωπότητας, τότε ο εχθρός τίθεται όχι μόνον «*hors la lois*», αλλά και «*hors l'humanité*», με αποτέλεσμα η σύγκρουση να εξωθείται στην «έσχατη απανθρωπία»⁴⁵.

Η επικράτηση στο διεθνές δίκαιο αυτής της *diskriminierende* έννοιας του πολέμου είναι κατά τον Schmitt αναπόσπαστα συνδεδεμένη και με την εγκατάλειψη της κλασικής έννοιας της ουδετερότητας. «Σύμβολο ειρήνης» παλαιότερα, καθότι αποτελεσματικό μέσο γιά τον περιορισμό του πολέμου, γίνεται τώρα η ουδετερότητα «σύμβολο πολέμου» (N 272). Σύμφωνα με το ευρωπαϊκό δημόσιο δίκαιο, το δικαίωμα στην ουδετερότητα συνεπαγόταν ότι σε περίπτωση πολέμου ένα τρίτο κράτος μπορούσε να επιλέξει αυτόνομα τη στάση του: είτε, αναγνωρίζοντας το δίκαιο της μιας πλευράς, να μπει στον πόλεμο συντασσόμενο μαζί της, χωρίς όμως η επιλογή αυτή να μεταβάλλει τη δικαϊκή ισοτιμία των εμπόλεμων, είτε πάλι να υιοθετήσει στάση αυστηρής αμεροληψίας σύμφωνα με την αρχή της ισοδύναμης φιλίας. Αντιθέτως, με την αναβίωση του δικαίου πολέμου τα κράτη είναι υποχρεωμένα να συστρατευτούν εναντίον των θεωρουμένων ως «ταραξιών» του διεθνούς δικαίου με αποτέλεσμα η σύγκρουση να επιτείνεται ακόμη περισσότερο παίρνοντας τον χαρακτήρα διεθνούς σταυροφορίας ή παγκοσμίου εμφυλίου πολέμου.

8. ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΗΜΙΣΦΑΙΡΙΟΥ

Κατά τον Schmitt, ο κύβος για τη μετέπειτα επικράτηση των αντιλήψεων αυτών ερρίφθη ουσιαστικά στις 2 Απριλίου του 1917, τη στιγμή δηλαδή που οι Ηνωμένες Πολιτείες αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την έως τότε προσεκτική ουδετερότητά τους και να κηρύξουν τον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας, μετατρέποντας αυτομάτως έναν ευρωπαϊκό πόλεμο «παλαιού στυλ» σε παγκόσμιο. Μετά δε τον πόλεμο πέτυχαν οι Ηνωμένες Πολιτείες να παγιώσουν την ανάμειξή τους στα ευρωπαϊκά πράγματα καταλύοντας τη χωροτακτική αυτοτέλεια της Ευρώπης. «Ενώ κατά τους περασμένους αιώνες», σημειώνει σαρκαστικά ο Schmitt, «ήταν οι ευρωπαϊκές διασκέψεις που καθόρι-

ζαν τη χωρική τάξη της γης, συντελέστηκε στις διασκέψεις ειρήνης των Παρισίων τον χειμώνα του 1918/19 για πρώτη φορά το αντίθετο: η χωρική τάξη της Ευρώπης διευθετήθηκε από τον κόσμο» (N 213) και ειδικότερα από το Δυτικό Ημισφαίριο. Οι Ηνωμένες Πολιτείες, δέσμιες του διλήμματος μεταξύ απομονωτισμού και οικουμενισμού, δεν επικύρωσαν τη Συνθήκη των Βερσαλλιών και αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στην Κοινωνία των Εθνών, ήσαν δηλαδή επισήμως απύσες από τους διεθνείς θεσμούς της Γενεύης του μεταπολέμου. Μέλη όμως της Κοινωνίας των Εθνών έγιναν δεκα οκτώ αμερικανικά κράτη, απαρτίζοντας το ένα τρίτο των μελών του διεθνούς οργανισμού. Μέσω αυτών ακριβώς των κρατών που, μολοντί τύποις κυρίαρχα, ήσαν πολλαπλώς εξαρτημένα από τις Ηνωμένες Πολιτείες, εξασφάλιζαν οι τελευταίες την έμμεση αλλά ενεργό παρουσία τους στις υποθέσεις της Ευρώπης. Ταυτοχρόνως, πέτυχαν οι Ηνωμένες Πολιτείες να αναγνωρισθεί ρητώς στο άρθρο 21 του Καταστατικού της Κοινωνίας των Εθνών η υπέρτερη διεθνοδικαική ισχύς του Δόγματος Μονρόε, δηλαδή η ιδιαίτερη χωρική τάξη του Δυτικού Ημισφαιρίου. Βάσει αυτής της ασυμμετρίας μπορούσαν εφ' εξής οι Ηνωμένες Πολιτείες να παρεμβαίνουν στην Κοινωνία των Εθνών και κατ' επέκτασιν στην Ευρώπη, ενώ η τελευταία είχε συναίνεσει στον αποκλεισμό της από τη σφαίρα της αμερικανικής ηγεμονίας. Το άρθρο 21, συμπεραίνει ο Schmitt, ήταν το «σύμβολο του θριάμβου του Δυτικού Ημισφαιρίου επί της Ευρώπης. [...] Με αυτό [η Κοινωνία των Εθνών] παραιτήθηκε από το να βασίσει το δικό της χωρικό σύστημα, είτε διαζώντως ευρωπαϊκό είτε συνεπώς παγκόσμιο, σε μία σαφή χωρική τάξη» (N 227).

Στην ανάλυση του Schmitt (N 256-270), η οροθέτηση του Δυτικού Ημισφαιρίου με τη Διακήρυξη Μονρόε του 1823 αντιπροσωπεύει τη σημαντικότερη μετά τις *rayas* και τις *amity lines* εφαρμογή της «παγκόσμιας γραμμικής σκέψης» της δυτικής νεωτερικότητας. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες, η αμερικανική γραμμή είχε αρχικά χαρακτήρα σαφώς αμυντικό: στόχος της ήταν η κατοχύρωση της ανεξαρτησίας των αμερικανικών κρατών, η απαγόρευση της αποικιοποίησης αμερικανικών εδαφών και ο φραγμός στις επεμβάσεις εξωαμερικανικών δυνάμεων στις αμερικανικές υποθέσεις. Η πολιτική ιδέα που νοηματοδοτούσε τη χάραξή της ήταν η εναντίωση των Ηνωμένων Πολιτειών προς τη μοναρχικο-δυναστική νομιμοποιητική αρχή του Παλαιού Κόσμου η οποία δικαιολογούσε τις επεμβάσεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων εντός και εκτός της Ευρώπης. Η αυτοπεριχαράκωση όμως της Αμερικής απέναντι στην Ευρώπη της Ιεράς Συμμαχίας δεν σήμαινε και την έξοδό της από την ευρωκεντρική τότε ακόμη διεθνή κοινότητα ή την απάρνηση του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Καλλιεργήθηκε απεναντίας ήδη από τα

τέλη του δεκάτου ογδόου αιώνα η πεποίθηση ότι η Αμερική αντιπροσωπεύει πλέον τη γνήσια Ευρώπη, ότι, ως κοιτίδα του πολιτισμού, η Δύση έχει μεταποπιστεί δυτικότερα. Η πουριτανική ιδέα του επιφορτισμένου με μια ιδιαίτερη αποστολή περιούσιου λαού συνδυασμένη με τα πολιτιστικά εύσημα που απένειμε στην Αμερική ο γαλλικός Διαφωτισμός κατέστησαν το Δυτικό Ημισφαίριο χώρο της «ελευθερίας» — με θετικό τη φορά αυτή πρόσημο —, της ειρήνης, των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Νέα ώθηση στην αυτοσυνειδηση αυτή της Αμερικής έδωσαν, σημειώνει ο Schmitt, τα κύματα των απογοητευμένων Ευρωπαίων που κατέφυγαν σ' αυτήν μετά τις αποτυχημένες επαναστάσεις του 1848, καταδιωγμένοι από μια αντιδραστική Ευρώπη που, στο όνομα ενός μακάριου όσο και επισφαλούς συνταγματισμού, κατέπνιγε τα ερωτήματα που έθεταν κινήματα όπως ο σοσιαλισμός, ο κομμουνισμός, ο αναρχισμός, ο «μηδενισμός». Η διάκριση του «παλαιού» και του «νέου» έγινε κριτήριο όχι μόνο για την «καταδίκη» [*Verurteilung*] της παρηκμασμένης και διεφθαρμένης μοναρχικής Ευρώπης αλλά και για μία νέα νομή [*Verteilung*], μία νέα συνάρθρωση μεταξύ ταξιοθεσίας και τοποθεσίας η οποία επρόκειτο εν τέλει να αποτελέσει και τη βάση ενός νέου *jus gentium*. Κατά τον Schmitt μάλιστα η εδραία πεποίθηση της Αμερικής ότι αποτελεί το καταφύγιο της ελευθερίας, της ηθικής και του δικαίου συμπύκνωσε «πραγματική πολιτική ενέργεια», δηλαδή «ένα δυναμικό πολέμου πρώτης τάξεως» (N 266), το οποίο επρόκειτο να εξαπολυθεί με την ιμπεριαλιστική στροφή των Ηνωμένων Πολιτειών, αρχής γενομένης με τον πόλεμο κατά της αποικιακής Ισπανίας το 1898.

«Οι διεθνείς νομιμοποιητικές αρχές και οι δικαιοκτικές μορφές» του «αμερικανικού ιμπεριαλισμού»⁴⁶ είχαν απασχολήσει τον Schmitt από τις αρχές της δεκαετίας του τριάντα. Όχι, πρέπει να τονιστεί, από θέσεις εκ προοιμίου «αντιιμπεριαλιστικές» ή αντιαμερικανικές. Στόχος των αναλύσεών του αυτών δεν ήταν η κριτική ή η καταγγελία του αμερικανικού ιμπεριαλισμού εν γένει, παρά μόνον εκείνων των πτυχών του που, στην εκτίμηση του Schmitt, συνθέταν την «οικουμενιστική» του εκτροπή. Γενικότερα δε, η συγκρότηση της αμερικανικής ηγεμονίας παρέχει στον Schmitt την πρώτη ύλη για έναν διαλογισμό πάνω στις νέες, τις «μετα-νεωτερικές» θα μπορούσαμε να πούμε, αποκρυσταλλώσεις του πολιτικού.

Ο Schmitt υπογραμμίζει το γεγονός ότι το δόγμα Μονρόε απεδείχθη εξαιρετικά ελαστικό ως προς τη λογική και το εύρος της εφαρμογής του. Μολοντί είχε υιοθετηθεί ως μέσο αποτροπής ξένων επεμβάσεων στο Δυτικό Ημισφαίριο, μετεξελίχθηκε σταδιακά σε όργανο υπαγωγής ολόκληρης της αμερικανικής ηπείρου στην ηγεμονία των Ηνωμένων Πολιτειών, καθώς και σε εφελτήριο για την πλανητική τους εξάπλωση δίκην «επιδικαιτητή του κό-

σμου»⁴⁷. Το ίδιο αυτό δόγμα μπορούσε να στηρίξει μία πολιτική απομονωτισμού και αυστηρής ουδετερότητας εξ ίσου αποτελεσματικά με μία πολιτική ενεργούς παρέμβασης στις παγκόσμιες υποθέσεις. Αυτή ακριβώς η ελαστικότητα, η πολυσημία, ακόμη και αντιφατικότητα, του δόγματος Μονρόε είχε τροφοδοτήσει μεταξύ διεθνολόγων το ερώτημα εάν και κατά πόσον το δόγμα αυτό συνιστούσε αρχή του διεθνούς δικαίου ή απλώς γνώμονα πολιτικής δράσης. Για τον Schmitt, βέβαια, ένα τέτοιο ερώτημα είναι εντελώς άτοπο: «Το διεθνές δίκαιο, όπως και το συνταγματικό δίκαιο, είναι απολύτως πολιτικό δίκαιο»⁴⁸. Απεναντίας μάλιστα, ήταν ακριβώς η θετικιστική προσέγγιση του ζητήματος υπό το πρίσμα της αυστηρής

διάκρισης δικαίου και πολιτικής που επί έναν περίπου αιώνα συσκότιζε τον χωροτακτικό του πυρήνα. Από τη δική του σκοπιά, ο Schmitt θεωρεί τη δικαιοπολιτική απροσδιοριστία του αμερικανικού δόγματος ως ένδειξη ενός «γνήσιου και μεγάλου ιμπεριαλισμού». «Είναι αδιανόητο», έγραφε το 1932, «μία μεγάλη δύναμη, πολύ δε περισσότερο μία παγκόσμια ιμπεριαλιστική δύναμη, να καθηλώνεται νομικά σε έναν κώδικα σταθερών κανόνων και εννοιών, τις οποίες θα μπορούσε ένας παρείσακτος ξένος να ενεργοποιήσει εναντίον της ίδιας»⁴⁹.

Σύμφωνα με το ερμηνευτικό σχήμα του Schmitt, κλειδί για την κατανόηση του αμερικανικού ιμπεριαλισμού, του «πλέον σύγχρονου ιμπεριαλισμού», είναι ο φιλελεύθερος διαχωρισμός οικονομίας και πολιτικής. Το αξίωμα του Ουάσιγκτων «όσο το δυνατόν περισσότερο εμπόριο, όσο το δυνατόν λιγότερη πολιτική», διατυπωμένο το 1796, συνόψιζε από την πρώτη στιγμή τις κατευθυντήριες αρχές των σχέσεων των Ηνωμένων Πολιτειών με τον υπόλοιπο κόσμο. Με βάση αυτόν τον διαχωρισμό η μετέπειτα οικονομική εξάπλωση και εκμετάλλευση εμφανιζόταν ουσιαστικά «απολιτική» και, κατ' επέκτασιν, «ειρηνική». Η αμερι-

κανική κυριαρχία, σε αντίθεση με παλαιότερες μορφές αποικιοκρατίας, δεν θεμελιώθηκε στις ιεραρχικές αξιολογικές διακρίσεις χριστιανόι/μη χριστιανόι ή πολιτισμένοι/απολίτιστοι, αλλά στην «οικονομική» διάκριση «οφειλετών» και «πιστωτών» λαών⁵⁰. Το δε ελεύθερο εμπόριο και η ελεύθερη αγορά αναγορεύτηκαν σε συνταγματικό κριτήριο του διεθνούς δικαίου βάσει του οποίου καθοριζόταν η εξωτερική πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών (πολιτική των «ανοικτών θυρών», διάκριση των «πλέον ευνοουμένων» κρατών, κτλ). Πάντοτε όμως διατηρούσαν οι Ηνωμένες Πολιτείες το δικαίωμα να αποφασίζουν για λογαριασμό τους πότε οι οικονομικές συναλλαγές αποκτούν χαρακτήρα πολιτικό και να δρουν αναλόγως. Η κε-

ντρική τους θέση στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα τις ώθησε εν τέλει να γίνουν και αυτές με τη σειρά τους «νησί», να αναπτύξουν τις ναυτικές τους δυνάμεις και, επαναπροσεγγίζοντας τη Βρετανική Αυτοκρατορία, να υιοθετήσουν μία διεθνή πολιτική πλανητικού παρεμβατισμού. «Είναι αδύνατον», γενικεύει ο Schmitt αντικρούοντας οικονομιστικές θεωρήσεις της παγκοσμιοποίησης, «να υπάρξει επί μακρόν παγκόσμιο εμπόριο χωρίς παγκόσμια πολιτική»⁵¹.

Ο Schmitt στέκεται ιδιαίτερα στις μεθόδους που χρησιμοποίησαν οι Ηνωμένες Πολιτείες για να εμπεδώσουν την ηγεμονία τους στη Νότιο και, ιδίως, στην Κεντρική Αμερική και την Καραϊβική. Οι τελευταίες εισήγαγαν εν προκειμένω μία σημαντική καινοτομία ως προς τις καθιερωμένες αποικιοκρατικές πρακτικές του δεκάτου ενάτου αιώνα, καθόσον ούτε την εδαφική κυριαρχία των υποτελών τους κρατών αμφισβητούσαν, ούτε επέβαλλαν πάγιες και άμεσες μορφές ελέγχου που θα ακύρωναν την τυπική τους ισοτιμία στα πλαίσια του διεθνούς δικαίου. Ο πολιτικός τους έλεγχος επιτυγχάνονταν μέσω της σύναψης «συμφωνιών επέμβασης» δια των οποίων τα εξαρτημένα

κράτη αναγνώριζαν στις Ηνωμένες Πολιτείες το δικαίωμα να αποφασίζουν μονομερώς εάν συνέτρεχαν λόγοι επέμβασης στις εσωτερικές τους υποθέσεις. Τέτοιοι λόγοι θα μπορούσαν να είναι η προστασία της ανεξαρτησίας ή της ιδιοκτησίας, η τήρηση της τάξεως, η προάσπιση της νομιμότητας μιας κυβέρνησης ή ο έλεγχος της δημοκρατικής της νομιμοποίησης. Πρακτικά δε, το δικαίωμα της επέμβασης εξασφαλιζόταν με την παραχώρηση στις Ηνωμένες Πολιτείες οχυρών, ναυτικών βάσεων, σταθμών ανεφοδιασμού ή άλλων συναφών διευκολύνσεων. Οι επικράτειες των υποτελών κρατών εντάσσονταν έτσι στη σφαίρα των *special interests* και της «χωρικής επικυριαρχίας» [*Raumhoheit*] της ηγεμονικής δύναμης (N 225).

Στις εξελίξεις αυτές έβλεπε ο Schmitt τη διάρρηξη της ενότητας ταξιοθεσίας και τοποθεσίας που χαρακτήριζε την κλασική μορφή της κρατικής κυριαρχίας. Η εδαφική κυριαρχία μετατρέπεται σε «κενό χώρο», απογυμνωμένο από οποιοδήποτε ουσιαστικό περιεχόμενο. Ένα υποκείμενο σε τέτοιους περιορισμούς κράτος αδυνατεί να αποφασίζει κυρίαρχα στην επικράτειά του «για τη συγκεκριμένη πραγμάτωση εννοιών όπως *ανεξαρτησία*, *δημόσια τάξη*, *νομιμότητα* και *νομιμοποίηση*», όπως επίσης αδυνατεί να καθορίζει αυτοτελώς το ιδιοκτησιακό και οικονομικό του καθεστώς (N 226). Στις συνθήκες της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας της ύστερης νεωτερικότητας η βασική αρχή της κυριαρχίας «*cujus regio ejus economia*» αντιστρέφεται σε «*cujus economia ejus regio*» (N 285).

Ο Schmitt, σημειωτέον, δεν περιόριζε την ανάλυσή του στους παράγοντες οικονομικής και στρατιωτικής ισχύος, καθόσον θεωρούσε ότι η επιτυχία του αμερικανικού ιμπεριαλισμού, όπως και κάθε «ιστορικά σημαντικού ιμπεριαλισμού», συναρτάτο ευθέως και από την ιδεολογική του ακτινοβολία, την ικανότητά του δηλαδή να επινοεί, να ερμηνεύει και να ορίζει πολιτικές και δικαιοτικές έννοιες καθιστώντας τες ευρέως αποδεκτές. «*Caesar dominus et supra grammaticam*: ο Καίσαρ κυριαρχεί και επί της γραμματικής», έτσι συνοψίζει ο Schmitt τη θέση του, τονίζοντας ότι πρόκειται για την πιο επικίνδυνη πτυχή του ιμπεριαλισμού: «Ένας λαός τότε πρωτίστως ηττάται, όταν υποτάσσεται σε ένα ξένο λεξιλόγιο, σε μία ξένη αντίληψη για το τι είναι δίκαιο, ιδιαιτέρως δε διεθνές δίκαιο»⁵². Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε· εδώ αρκεί να σημειωθεί ότι ο «αγώνας» που διεξήγαγε ο Schmitt «εναντίον της Βαϊμάρης, της Γενεύης και των Βερσαλλιών»⁵³ ήταν ακριβώς αγώνας εναντίον του «ξένου λεξιλογίου» του φιλελευθερισμού και του οικουμενισμού.

Στον αγγλοσαξωνικό οικουμενισμό αντιπαρέθετε αρχικά ο Schmitt την αυτονομία και την πολυτροπία των κρατών⁵⁴. Από τα τέλη όμως της δεκαετίας του τριάντα θεωρεί πλέον ότι το κράτος «ως εφήμερη, ιστορικά καθορισμένη, συγκεκριμένη και ιδιάζουσα οργανωτική μορφή της πολιτικής

ενότητας» έχει εξαντλήσει τις δυνατότητές του⁵⁵. Η «εποχή της κρατικότητας», σύμφωνα με τη «χωρική» προβληματική που τότε αρχίζει να επεξεργάζεται, είναι ταυτόσημη με την εποχή του *jus publicum europaicum*. Η απώλεια της χωροτακτικής αυτοτέλειας της Ευρώπης, η γενίκευση της έννοιας του κράτους σε βασικό κανόνα του διεθνούς δικαίου ανεξαρτήτως χωρικού πλαισίου και περιεχομένου καθώς και η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας συμβάλλουν στην κρίση του μορφώματος κράτος και θέτουν εκ νέου επί τάπητος το ζήτημα της μορφής του πολιτικού, δηλαδή του «πλουραλισμού» σε πλανητικό επίπεδο. Κατά τον Schmitt, η νέα, από διεθνοδικαική απόψεως σημαντική, αρχή της πολιτικής ενότητας ήταν, ή θα έπρεπε να είναι, η αρχή του «μείζονος χώρου» [*Grossraum*] όπως αυτή αποτυπώθηκε για πρώτη φορά στην αρχική και «αυθεντική» έκδοσή του δόγματος Μονρόε.

9. ΜΕΙΖΩΝ ΧΩΡΟΣ

Την έννοια του μείζονος χώρου την αναπτύσσει ο Schmitt για πρώτη φορά το 1939, αμέσως μετά δηλαδή την εισβολή της ναζιστικής Γερμανίας στην Τσεχοσλοβακία και τη δημιουργία των προτεκτοράτων της Βοημίας και της Μοραβίας. Στην αρχική της σύλληψη, με άλλα λόγια, η προβληματική του Schmitt εντάσσεται στην προσπάθειά του να παράσχει μία διεθνοδικαική θεμελίωση στη χιτλερική «νέα τάξη» της Ευρώπης. Ο μείζων χώρος, όπως τον αντιλαμβάνεται ο Schmitt, συνιστά τον ευρύτερο, τον εκτεινόμενο πέραν των κρατικών ορίων, γεωγραφικό χώρο επί του οποίου ασκείται η πολιτική, πολιτισμική και οικονομική επιρροή μιας ηγεμονικής δύναμης. Την ηγεμονική δύναμη που δεσπόζει σε έναν μείζονα χώρο την χαρακτηρίζει ο Schmitt ως *Reich* προκειμένου να την αντιστοιχίσει τόσο προς την παρωχημένη πλέον μορφή του κράτους, όσο και προς την έννοια της αυτοκρατορίας [*imperium*] την οποία διστάζει να υιοθετήσει εξ αιτίας των αξιώσεων οικουμενικότητας που ιστορικά την συνοδεύουν. Η θέση του Schmitt δεν συνεπάγεται την ολοσχερή εξαφάνιση του κράτους· τα κράτη εξακολουθούν να υφίστανται στα πλαίσια ενός μείζονος χώρου ως υποδεέστερες μορφές πολιτικής οργάνωσης, στοιχεία δε «κρατικότητας» διατηρούν ακόμη και τα ίδια τα δεσπόζοντα ράιχ. Αυτό που ο Schmitt θελεί να υπογραμμίσει είναι ότι, ως δυναμικά κέντρα χωρικής επιρροής, μόνο τα ράιχ και όχι τα κράτη μπορούν στις νέες συνθήκες να αποτελέσουν «φορείς και διαμορφωτές» της διεθνοδικαικής τάξεως⁵⁶, θέση που βέβαια συνεπάγεται και μία «γνήσια ιεραρχική διαβάθμιση» των υποκειμένων του διεθνούς δικαίου⁵⁷. Ο μείζων χώρος, επεξηγεί ο Schmitt, δεν συνιστά γραμμική προέκταση της «μικροχωρικότητας» [*Kleinräumigkeit*] του εδαφικά περικλειστού κράτους. Οι δύο έννοιες είναι μεταξύ τους ασύμμετρες καθόσον μετέχουν σε διαφορετικά με-

ταξύ τους εννοιολογικά πεδία. Ο μείζων χώρος συμπυκνώνει τις αλλαγές που επέφερε στη σφαίρα της διεθνούς πολιτικής η «δεύτερη χωρική επανάσταση» και κατά τούτο το επίθετο «μείζων» παραπέμπει όχι στους γενικούς, ουδέτερους και ποσοτικούς προσδιορισμούς του χώρου που ήταν συνυφασμένοι με την κλασική κατηγορία του κράτους (ο χώρος ως αναγκαίο «υπόβαθρο» ή ως σαφώς περιγεγραμμένο «θέατρο» της εξουσίας), αλλά, όπως είδαμε, σε ένα νέο ποιοτικό και δυναμικό μέγεθος που ορίζεται από «τον σχεδιασμό, την οργάνωση και τη δραστηριότητα των ανθρώπων»⁵⁸. Εάν όμως οι ενοποιητικές εξελίξεις στον τομέα της οικονομίας και της τεχνολογίας συνιστούν προϋπόθεση για τη συγκρότηση ενός μείζονος χώρου, η ουσία του κατά τον Schmitt δεν μπορεί παρά να είναι πολιτική: «Θεωρούμενοι από τη σκοπιά της επιστήμης του διεθνούς δικαίου, χώρος και πολιτική ιδέα δεν μπορούν να διαχωριστούν. Για μας δεν υπάρχουν ούτε άχρωμες πολιτικές ιδέες, ούτε αντιστρόφως αν-ιδεοί χώροι ή χωρικές αρχές. Είναι άλλωστε ίδιον μιας ευπροσδιόριστης πολιτικής ιδέας ότι την φέρει ένας συγκεκριμένος λαός και ότι έχει στο μάτι έναν συγκεκριμένο αντίπαλο, δια του οποίου και αποκτά την ποιότητα του πολιτικού»⁵⁹. Στο σχήμα του Schmitt το ράιχ σηματοδοτεί αυτήν ακριβώς την αποκατάσταση της συναρμογής ταξιοθεσίας και τοποθεσίας, τη «συνένωση μείζονος χώρου, λαού και πολιτικής ιδέας»⁶⁰, και για τον λόγο αυτό το αναγορεύει σε πρωταρχικό υποδοχέα του πολιτικού. Ράιχ και μείζων χώρος αντιπροσωπεύουν, θα λέγαμε, το ύστατο καταφύγιο για τη σμιττιανή έννοια της κυριαρχίας.

Κατά την περίοδο 1939-1942 ο Schmitt έκρινε τη συγκρότηση ενός κεντρο- και ανατολικο-ευρωπαϊκού μείζονος χώρου με επίκεντρο το γερμανικό Ράιχ αναγκαία προϋπόθεση για την υπέρβαση της «βαλκανιοποίησης» στην οποία είχε καταδικάσει την Ευρώπη ο αγγλοσαξωνικός οικουμενισμός και, υπό το πρίσμα αυτό, θεωρούσε τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ως έναν κατ' εξοχήν «χωροτακτικό πόλεμο» [*Raumordnungskrieg*]⁶¹. Οριζόμενος από ένα γερμανικό «δόγμα Μονρόε», ο μείζων αυτός χώρος θα ανέκοπτε τις διαβρωτικές επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης, αποκαθιστώντας σε ηπειρωτικό επίπεδο την αρχή *cujus regio ejus economia*, κυρίως όμως θα όρθωνε φραγμό στις επεμβάσεις «εξωχωρικών» δυνάμεων. Μείζον ζήτημα από τη σκοπιά αυτή θεωρούσε ο Schmitt την προστασία των μειονοτήτων που είχε καθιερωθεί από το «σύστημα των Βερσαλλιών». Συγκροτημένα στη βάση των αρχών «του φιλελεύθερου ατομισμού και του υπερεθνικού [*übertölkisch*] οικουμενισμού», τα δικαιώματα των μειονοτήτων χρησίμευαν στις δυτικές δυνάμεις, λογιζόμενες αυτές εξ ορισμού δημοκρατικές, ως μοχλός για τον έλεγχο του κερματισμένου σε ανίσχυρα κράτη ανατολικοευρωπαϊκού χώρου⁶². Το ισχυρό πλέον γερμανικό Ράιχ, προσδοκούσε ο Schmitt, θα ανέτρεπε αυτήν την τάξη πραγμάτων υποκαθιστώντας τη

φιλελευθερο-δημοκρατική νομιμοποιητική της αρχή με τη δική του «μεγάλη» πολιτική ιδέα «του σεβασμού κάθε λαού ως ζώσας πραγματικότητας καθορισμένης από το γένος και την καταγωγή, το αίμα και το έδαφος»⁶³ και εγκαθιδρύοντας στη θέση μιας «διακρατικής απλής τάξεως» ένα «γνήσιο δίκαιο των λαών»⁶⁴. Απέδιδε, με άλλα λόγια, ο Schmitt γενικότερα στο Ράιχ τον ρόλο ενός σύγχρονου κατέχοντος απέναντι στις κατ' αυτόν διαλυτικές δυνάμεις της νεωτερικότητας. Θεωρούσε δε ότι μόνο στη βάση μιας έλλογης, *sinnvol* για την ακρίβεια, συνύπαρξης παρεμφερών χωρικών ηγεμονιών θά μπορούσε να αποκατασταθεί μία ανθεκτική τάξη σε πλανητικό επίπεδο.

10. Η ΑΠΟΡΙΑ ΤΟΥ «ΕΙΡΗΝΟΠΟΙΟΥ»

Την ιδέα του μείζονος χώρου την διατηρεί ο Schmitt και στο *Nomos der Erde*: «Η πλανητική εξέλιξη [έχει] εδώ και καιρό οδηγήσει στο σαφές δίλημμα μεταξύ *universum* και *pluriversum*, μεταξύ μονοπωλίου και πολυπωλίου, δηλαδή στο ερώτημα εάν ο πλανήτης είναι ώριμος για το παγκόσμιο μονοπώλιο μιας μοναδικής δύναμης, ή εάν το νέο διεθνές δίκαιο [*Völkerrecht*] θα καθορίζεται από την πλουραλιστική συνύπαρξη αυτοτελώς διευθετημένων μείζονων χώρων, σφαιρών παρέμβασης και πολιτισμικών κύκλων» (N 216). Η επαναδιατύπωση όμως της θέσης αυτής δεν είναι τώρα παρά μία κενή προγραμματικού περιεχομένου όσο και αμήχανη θεωρητική χειρονομία. Έχοντας πλέον βιώσει τις καταστρεπτικές συνέπειες και του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, ο Schmitt γράφει, όπως ο ίδιος ομολογεί, όχι ως «προφήτης» μιας νέας παγκόσμιας τάξεως, αλλά ως «χριστιανός επιμηθέυς», ως «ο τελευταίος συνειδητός εκπρόσωπος του *jus publicum europaicum*»⁶⁵: αναλύει, όπως είδαμε, *εκ των υστέρων* τους χωροτακτικούς όρους συγκρότησης της ευρωκεντρικής διεθνούς τάξεως, τον *νόμο της γης* της νεωτερικότητας, και, στη βάση αυτή, προχωρεί στη «διάγνωση» των αιτιών που οδήγησαν στην κατάλυσή του κατά την εποχή του «μηδενισμού» και της «τεχνικής». Μολονότι δε δεν αποκρύπτει τώρα τη νοσταλγία του για το «κλασικό» διακρατικό σύστημα της Ευρώπης, δεν τρέφει την παραμικρή αυταπάτη για τις δυνατότητες παλινόρθωσής του. Ο καταλυθείς νόμος της νεωτερικότητας, τονίζει ευθύς εξ αρχής ο Schmitt, υπήρξε προϊόν μιας μοναδικής συγκυρίας καθόσον προέκυψε «από την απροσδόκητη ανακάλυψη ενός Νέου Κόσμου, από ένα ανεπανάληπτο ιστορικό γεγονός». Πρέπει ωστόσο να υπογραμμιστεί ότι την ανατομία αυτού του ιστορικού *unicum* ο Schmitt δεν την κάνει από τη σκοπιά της γεωπολιτικής· την κάνει, κατά δήλωσίν του και τη δήλωση αυτή πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπ' όψιν, ως νομικός ή φιλόσοφος του δικαίου σε αναζήτηση του «νοήματος», ή μάλλον της «νοσηματοκράτειας» [*Sinnreich*] της γης, σε αναζήτηση δηλαδή μιας ριζωμένης στα πράγματα

αρχής επί της οποίας θα μπορούσε να ανοικοδομηθεί το διεθνές δίκαιο. Την αρχή δε αυτή την συναρτά ευθέως ο Schmitt από την έννοια του *νόμου*. Μπορεί να μην είναι σε θέση να προσδιορίσει επακριβώς το περιεχόμενο μιας νέας παγκόσμιας τάξεως, είναι όμως πεπεισμένος ότι αυτή θα είναι έλλογη ή «πλήρης νοήματος» μόνον εάν βασιστεί σε έναν νέο *νόμο της γης*: «Η σκέψη των ανθρώπων πρέπει να στραφεί και πάλι προς τις στοιχειώδεις τάξεις του επίγειού τους *είναι [Dasein]*» (N 6). Αυτό είναι το δίδαγμα που ο Schmitt συνάγει από το ιστορήμά του και εδώ ακριβώς μπορούμε να εντοπίσουμε τον απορητικό χαρακτήρα του εγχειρήματός του.

Παρατηρούμε, πιο συγκεκριμένα, ότι η έννοια του *νόμου* επιτελεί στο σχήμα του Schmitt διττό έργο: λειτουργεί ως εργαλείο ανάλυσης και κριτικής, αλλά και ως εφελτήριο ανασύνθεσης, ως όργανο αναπροσανατολισμού. Αφ' ενός, η έννοια του *νόμου* τού επιτρέπει να ανατάμει την ορθολογιστική αυτοσυνείδηση της φιλελεύθερης νεωτερικότητας, τον βοηθά να αποκαλύψει, να «καταστήσει χωρικά ορατή», τη βία, τις διακρίσεις και τους αποκλεισμούς – μονολεκτικά: την *εξαίρεση* – που βρίσκεται στη ρίζα της. Αφ' ετέρου, είναι μέσω της ίδιας αυτής έννοιας που ο Schmitt αναζητά το *νόημα* μιας νέας παγκόσμιας τάξεως. Η ανακολουθία στο σχήμα αυτό γίνεται εμφανής εάν αναλογιστούμε τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει ο Schmitt την αρχή και το τέλος του *jus publicum europaeum*. Όπως είδαμε προηγουμένως, ο Schmitt εκφράζει δια στόματος Pascal τον αποτροπισμό του για την ηθικοπολιτική καταστροφή και τις πλανητικές διακρίσεις που προκάλεσε η χάραξη των συστατικών του νεωτερικού *νόμου* γραμμών φιλότητας. Στο άλλο όμως άκρο της ιστορικής του παραβολής η στάση του είναι διαμετρικά αντίθετη καθόσον εγκυβρίζει την ευρωπαϊκή συνείδηση για το ότι ακριβώς έχει απωλέσει την αίσθηση της διαφοράς, της χωροτακτικής της ιδιαιτερότητας, με ό,τι – «καλό ή κακό» – αυτή συνεπαγόταν, όπως, για παράδειγμα, τη διάκριση μεταξύ μητροπολιτικού και αποικιακού εδάφους, μεταξύ πολιτισμένων και απολίτιστων λαών. Ενώ στην πρώτη περίπτωση πενθεί για την εξαίρεση, στη δεύτερη θρηνεί για τη λησμονιά της. Έχουμε, πιστεύω, εδώ να κάνουμε με κάτι περισσότερο από μια απλή ασυνέπεια ή έναν απροσημάτιστο ηθικό καιροσκοπισμό. Πρόκειται για πρόβλημα που παραπέμπει στην καρδιά του σμιπτιανού ντεσιζιονισμού, αλλά και της προσλήψεώς του.

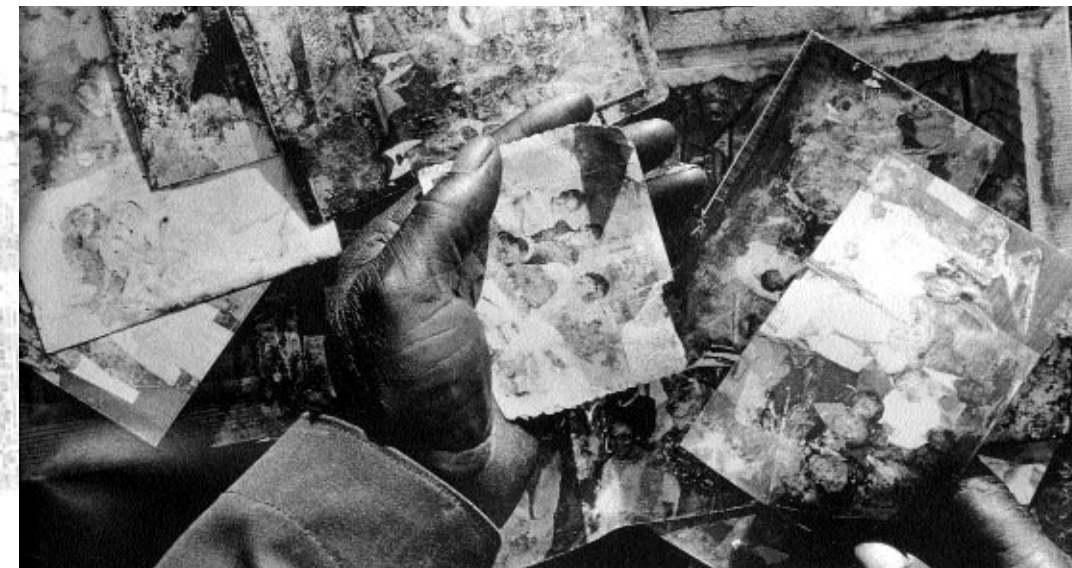
Το ότι ο ντεσιζιονισμός εν γένει έχει βγάλει κακό όνομα στην πολιτική θεωρία ταυτιζόμενος περίπου με τον ανορθολογισμό, τον αμοραλισμό και τον φασισμό οφείλεται κατά κύριο λόγο στον ίδιο τον Schmitt και την κληρονομιά του, καθόσον, αρχής γενομένης με την κλασική κριτική του Karl Löwith⁶⁶, οι πολιτικές του θέσεις και στρατεύσεις θεωρήθηκαν αναγκαίες προεκτάσεις του ντεσιζιονισμού

του, και τούτο παρά το γεγονός ότι ο Schmitt τον αποκήρυσσε ρητά κατά την περίοδο ακριβώς της σύμπλευσής του με τον ναζισμό⁶⁷. Η αντιθεμελιωτική όμως στροφή ρευμάτων της σύγχρονης σκέψης⁶⁸ έχει φέρει το ζήτημα της απόφασης εκ νέου στο προσκήνιο κατά τρόπο που καθιστά δυνατή την επανεκτίμηση του *αναγκαίου* αυτής της συσχέτισης. Πολύ σχηματικά, υπό το πρίσμα των θεωρητικών αυτών εξελίξεων μπορεί να υποστηριχθεί ότι η απόφαση, για να είναι πραγματική απόφαση και όχι προδικασμένη και υπολογίσιμη εφαρμογή των επιταγών μιας πρότερης, δηλαδή μιας ήδη αποφασισμένης, κανονιστικής τάξεως, χαρακτηρίζεται πάντοτε από το στοιχείο της απροσδιοριστίας και της αυθαιρεσίας. Και τούτο διότι η απόφαση είναι εκ των πραγμάτων μία κίνηση που απομακρύνεται από το *καθόλου* του κανόνα και στρέφεται προς το επί μέρους, είναι δηλαδή ταυτόσημη με την τομή ή τον χωρισμό (*κρίσις, de-cisio, Ent-scheidung*) δια του οποίου πραγματοποιεί μία δυνατότητα αποκλείοντας άλλες. Υπό την έννοια δε αυτή, είναι ακριβώς η έλλειψη θεμελίου που χαρίζει στην απόφαση την τραγική ελευθερία της, ελευθερία να θεμελιώσει, να *καινοτομήσει*, να ανοίξει νέους ορίζοντες. Η αντιθεμελιωτική αυτή προσέγγιση θέτει το ζήτημα της ηθικής και της πολιτικής, καθώς και των μεταξύ τους σχέσεων, με νέους όρους καθόσον αρνείται την υπαγωγή της δεύτερης στην πρώτη. Η άρνηση αυτή ουδόλως συνεπάγεται την ασυδοσία όπως υποστηρίζει η ορθολογιστική ένσταση του συρμού, διότι όσο πολιτικοποιεί την ηθική, άλλο τόσο ηθικοποιεί την πολιτική. Εάν, από τη μία πλευρά, αναγορεύει τον ανταγωνισμό σε συστατικό και μη εξαλείψιμο στοιχείο του κοινωνικού, αναδεικνύοντας έτσι την δύναμη πολιτική διάσταση κάθε ηθικής κρίσεως, υπογραμμίζει εξ ίσου, από την άλλη, το φορτίο ευθύνης που φέρει κάθε πολιτική απόφαση, φορτίο ιδιαίτερα βαρύ *εξ αιτίας* ακριβώς της έλλειψης δεσμευτικών ή παρηγορητικών θεμελίων.

Επανερχόμενοι στον Schmitt, σημειώνουμε ότι το έργο του διαπνέεται από την αγωνία του να αναμετρηθεί με τον «μηδενισμό» που κατ' αυτόν σηματοδοτεί την κρίση της νεωτερικότητας. Η στάση όμως του Schmitt απέναντι στον μηδενισμό είναι όλως ιδιότυπη κατά το ότι δηλώνει πολέμιός του την ίδια στιγμή που τον υιοθετεί: «Ζούμε πράγματι σε εποχή θεογονίας όταν αποδεχόμαστε την έννοια του μηδενισμού και αρνούμαστε να καθλωθούμε σ' αυτήν»⁶⁹, γράφει χαρακτηριστικά στο *Glossarium* κατά την περίοδο επώασης του *Nomos der Erde*. Η πρόταση αυτή συμπυκνώνει κατά τη γνώμη μου όλη τη φιλοσοφία του Schmitt, προσφέρεται συνεπώς ιδιαίτερα για το ξετύλιγμα των αντινομιών που τη διαπερνούν.

Θα περιοριστώ εδώ σε μερικές επισημάνσεις που σχετίζονται με το θέμα μας. Εάν παλαιότερα ο μηδενισμός ήταν για τον Schmitt, τον επίγονο του Nietzsche και του Weber,

ταυτόσημος με τον επικίνδυνο πληθωρισμό «αληθειών» που προέκυψε από την κατάλυση της θεοκρατικής προνεωτερικής τάξεως, στο *Nomos der Erde* ο μηδενισμός προσδιορίζεται ακριβέστερα ως απόρροια της «εκτόπισης» του δικαίου: «Για να μην καταλήξει και η λέξη μηδενισμός κουβέντα του αέρα πρέπει να συνειδητοποιηθεί η ιδιάζουσα αρνητικότητα διά της οποίας καταλαμβάνει ο μηδενισμός την ιστορική του θέση, τον τόπο του. [...] Στη συνάρτηση ακριβώς *ουτοπίας* και *μηδενισμού* γίνεται προφανές ότι μηδενισμός υπό μία συγκεκριμένη ιστορική έννοια μπορεί να αποκληθεί μόνον ο οριστικός και ριζικός χωρισμός μεταξύ ταξίθεσίας και τοποθεσίας» (N 36). Ο μηδενισμός είναι λοιπόν στα μάτια του Schmitt ταυτό-

σημος με την αποδιάρθρωση του *νόμου* της νεωτερικότητας, με την ισοπεδωτική και «άχωρη» ομοιομορφία της εποχής της τεχνικής και του προγραμματισμού, γι' αυτό και εναποθέτει τις ελπίδες του για μία μελλοντική υπέρβαση του σε έναν νέο *νόμο της γης*, στην αποκατάσταση της εντοπιότητας του δικαίου. Και όμως, είναι παραδόξως ο ίδιος ο Schmitt που έχει καταδείξει την εγγενή αντινομία του *νόμου*, το ότι δηλαδή δεν υπάρχει θεμελίωση που να μη συνιστά ταυτοχρόνως και αποθεμελίωση, «εντόπιση» του δικαίου που να μην συνεπάγεται εκτόπιση, τάξη που να μην εγκολλώνεται την αταξία ή την εξαίρεση. Η «ιδιάζουσα αρνητικότητα» του μηδενισμού σημαδεύει, όπως είδαμε, τον *νόμο* της νεωτερικότητας, όπως και κάθε *νόμο*, από την πρώτη κι όλας στιγμή: ο μηδενισμός και η *ου-τοπία* χαρακτηρίζουν τόσο την κυρίαρχη απόφαση που, αποσπώμενη από τη θεολογική τάξη και αποφαινόμενη για την εξαίρεση, θεμελιώνει το κράτος της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας, όσο και την «αδιαμεσολάβητη» κτήση γης και θάλασσας που συγκροτεί το ευρύτερο χωροτακτικό της υπόβαθρο. Οικοδομημένη σε ένα διπλό «κενό», το θεολογικό κενό που δημιουργείται

από τη διάσπαση της χριστιανικής κοινοπολιτείας και το χωρικό κενό του Νέου Κόσμου, η πλανητική τάξη του *jus publicum europaeum* ήταν εξ αρχής εύθραυστη και επισφαλής καθ' ότι τεχνητή, πεποιτημένη· η δε «παγίωσή» της είχε ως έρεισμα εκείνες ακριβώς τις δυνάμεις που θα προκαλούσαν εν τέλει την ενδόρρηξη της (γαιόκτηση - αποικιακή εξάπλωση - θαλασσοκρατορία - βιομηχανική επανάσταση - παγκοσμιοποίηση). Είναι συνεπώς οι ίδιες οι προκείμενες της ανάλυσης του Schmitt που αναδεικνύουν έωλη την προσδοκία μιάς απηλλαγμένης από τον «μηδενισμό» αναθεμελίωσης του *νόμου* της γης. Μία τέτοια αναθεμελίωση δεν μπορεί παρά να είναι το αποτέλεσμα μιάς πολιτικής πράξης, μιάς απόφασης, μιάς διεκδί-

κτησης κυριαρχίας ή επιβολής που θα είναι τόσο πιά αυταρχική και βία, όσο περισσότερο αποκρύπτει το «μηδέν» των καταβολών της διεκδικώντας «ρίζες» νοήματος και νομιμοποίησης. Δεν είναι τυχαίο το ότι οι μικρο-οικουμένες των μειζόνων χώρων που οραματίζεται ο Schmitt αναπαράγουν σε άλλη κλίμακα τα προβλήματα που ο ίδιος προσάπτει στον οικουμενισμό.

«Ακούω: κριτική και κριτικός και ξέρω και ακούω: κρίση, κρίση. [...] Υπάρχει ένα *universum* και ένα *pluriversum*, αλλά κανένα *duo-ambiversum*. *Binaris numerus infamis*: όποιος λέει: αμφιθυμία, αντινομία, απορία, λέει ήδη πυρηνική σχάση, δηλαδή εμφύλιος πόλεμος, δηλαδή φίλος και εχθρός». SCHMITT⁷⁰

11. Ο «ΘΕΟΛΟΓΟΣ», Ο ΕΧΘΡΟΣ ΚΑΙ Ο ΚΥΡΙΑΡΧΟΣ

Στις προηγούμενες παραγράφους χρησιμοποίησα την έννοια του μηδενισμού ως αυτονόητη και μη προβληματική· πρόκειται ωστόσο για έννοια που μόνο στον ορίζοντα της θεολογίας ή ενός συγκρίσιμου θεμελιωτικού λόγου μπορεί να αποκτήσει το νόημά της. Ο τρόπος συνεπώς με τον οποίο πραγματεύεται ο Schmitt το πρόβλημα του μηδενισμού μάς δίνει μία πρόσβαση και στο επίμαχο ερμηνευτικό

ζήτημα της θέσης που καταλαμβάνει στο έργο του η θεολογία, μάς διευκολύνει να προσδιορίσουμε σε τι ακριβώς συνίσταται η θεολογικο-πολιτική διάσταση της σκέψης του. Ο Schmitt, όπως είδαμε, θεωρεί ως μέγιστο επίτευγμα της νεωτερικότητας την αποθεολογικοποίηση του πολέμου, βλέπει δε στην αναβίωση της έννοιας του δίκαιου πολέμου μια επίφοβη αποκατάσταση της «θεολογικής» αντίληψης του εχθρού. Στο *Ex Captivitate Salus* μάλιστα, απολογισμό ζωής και έργου γραμμένο στη φυλακή⁷¹ και δημοσιευμένο την ίδια χρονιά με το *Nomos der Erde*, επαναλαμβάνει τη θέση του αυτή σε τόνο προσωπικό, σχεδόν εξομολογητικό (μήπως απολογητικό;): «Οι θεολόγοι έχουν την τάση να ορίζουν τον εχθρό σαν κάτι που πρέπει να εξολοθρευτεί. Εγώ όμως είμαι νομικός και όχι θεολόγος»⁷². Πώς όμως συμβιβάζεται αυτός ο Schmitt με τον Schmitt της *Πολιτικής Θεολογίας* που δήλωνε κατηγορηματικά ότι «[ό]λες οι σημαντικές έννοιες της νεωτερικής θεωρίας του κράτους είναι εκκοσμικευμένες θεολογικές έννοιες»⁷³, λαμβανομένου υπ' όψιν ότι η πρόταση αυτή δεν είναι γι' αυτόν απλή διαπίστωση, αλλά και θέση; Την απάντηση μάς την δίνει ο Schmitt στο *Ex Captivitate Salus* όπου, αναφερόμενος στα ινδάλματά του, τους *jurisconsulti* που διεκπεραίωσαν τη διάζευξη θεολογίας και δικαίου μορφοποιώντας το σύγχρονο κράτος, γράφει: «Κατά την έξοδό τους [από την Εκκλησία] πήραν μαζί τους οι νομικοί, φανερά ή κρυφά, ορισμένα ιερά κειμήλια. Το κράτος κοσμήθηκε με ορισμένα *simulacri* εκκλησιαστικής προέλευσης. Η εξουσία [*Macht*] των κοσμικών πριγκίπων ορθώνεται μέσα από σύμβολα και επιχειρήματα θρησκευτικών καταβολών»⁷⁴. Το κράτος λοιπόν και η απόφαση που το συγκροτεί προκύπτουν, κατά παραδοχήν του ίδιου του Schmitt, κάθε άλλο παρά «εκ του μηδενός», πώς θα μπορούσαν άλλωστε; Εκ του μηδενός όμως εμφανίζεται να προκύπτει το κατ' εξοχήν *simulacrum* της κρατικής εξουσίας, δηλαδή ο κυρίαρχος, ο «θνητός Θεός» του Hobbes, η «υπερβατικότητα» του οποίου έναντι του κράτους είναι κατά τον Schmitt ανάλογη της «υπερβατικότητας του Θεού έναντι του κόσμου»⁷⁵ Αυτό το *simulacrum* και αυτήν την υπερβατικότητα υπηρέτησε, ή θα ήθελε να είχε υπηρετήσει, σε όλη του τη ζωή και ο Schmitt επειδή ακριβώς ήταν πεπεισμένος, *pace* Revault d'Alloignes, ότι δεν υπάρχει πλέον *veritas*, ότι η «επαναμάγευση» του κόσμου είναι αδύνατη, γεγονός που εξηγεί γιατί το «είμαι νομικός και όχι θεολόγος» μπορεί στο *Glossarium* να αναδιατυπωθεί αβίαστα ως «είμαι θεολόγος της *Jurisprudenz*»⁷⁶. Από εδώ αντλεί ο «ρεαλισμός» του Schmitt τη δύναμή του⁷⁷ και εδώ προσκρούει στα όριά του.

Τα όρια αυτά γίνονται ορατά στη διαφοροποίηση μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού εχθρού η οποία και υποστηλώνει το όλο σχήμα του Schmitt. Έχει απόλυτο δίκιο εν προκειμένω ο Habermas όταν επισημαίνει ότι ο Schmitt,

ενώ καταγγέλλει την ηθικοποίηση των διεθνών σχέσεων για την ηθική και δικαιοδική μείωση του εχθρού που αυτή συνεπάγεται, δεν έχει τον παραμικρό ενδοιασμό προκειμένου για την ποινικοποίηση και εξόντωση του εσωτερικού εχθρού⁷⁷. Σφάλλει όμως όταν αποδίδει την «ασυμμετρία» αυτή σε μία «φιλοπόλεμη *Lebensphilosophie*»⁷⁹. Ο Habermas θεωρεί ότι ο Schmitt κατ' επίφασιν μόνο ενδιαφέρεται για τον περιορισμό του ολικού πολέμου και ότι το βαθύτερο κίνητρό του είναι η διεθνοδικαιική αποκατάσταση του πολέμου ως θεμιτού μέσου για την αυτεπιβεβαίωση στη διεθνή σκηνή μιας εθνικής πολιτικής οντότητας και για την μέσω της σύγκρουσης αναζωογόνησή της. Η καταστολή του εσωτερικού εχθρού, η εσωτερική ειρήνευση,

δεν είναι, σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή, παρά αναγκαία προπαρασκευή για τη λυτρωτική εξωτερική αναμέτρηση. Είναι βέβαια γεγονός ότι στα πριν από το 1945 μαχητικά κείμενά του ο Schmitt θεωρούσε την προσφυγή στο *ius ad bellum* αναπόφευκτη προκειμένου η ηττημένη Γερμανία να ανακτήσει την απωλεσθείσα κυριαρχία της και να αποτινάξει τον ζυγό των Βερσαλλιών· και στο *Nomos der Erde*, το ύφος του όταν πραγματεύεται το ζήτημα αυτό είναι σαφέστατα απολογητικό⁸⁰. Αληθεύει επίσης ότι κατά την περίοδο του μεσοπολέμου η γλώσσα του Schmitt είναι συχνά επηρεασμένη από τη διάχυτη τότε «αισθητική της *Stahlgewitter*» [χαλύβδινης καταιγίδας]. Η αναγωγή εν τούτοις της όλης προβληματικής του Schmitt σε μία βιταλιστική πολεμολαγνεία είναι, κατά τη γνώμη μου, εξαιρετικά άστοχη. Εάν έτσι είχαν τα πράγματα, θα μπορούσαμε εύκολα να απαλλαγούμε από τον Schmitt, όσο εύκολα ξεμπερδεύει μαζί του και ο Habermas. Θα μας διέφυγε όμως το μείζον: η «σκοτεινή κηλίδα» της πολιτικής θεωρίας⁸¹, δηλαδή η έννοια της κυριαρχίας. Είναι όντως ευρύτατα διαδεδομένη – τόσο μεταξύ αρνητών του Schmitt όπως ο Habermas και η Revault

d'Alloignes, όσο και μεταξύ θιασωτών του – η άποψη ότι στο επίκεντρο της θεωρίας του βρίσκεται η έννοια του «πολιτικού», ότι δηλαδή οι αντιλήψεις του για το κράτος, το σύνταγμα και τις διεθνείς σχέσεις εμφορούνται από την κατάφαση της πάντοτε παρούσας δυνατότητας του πολέμου και της παρεπόμενης αντίθεσης φίλος/εχθρός. Η ερμηνεία αυτή δεν στερείται ασφαλώς ερεισμάτων στα κείμενα· συνεπάγεται όμως τη μετατροπή του Schmitt είτε σε απλό «κοινωνιολόγο» της *Machtpolitik*, είτε σε υπαρκτή της βίας, προσεγγίσεις εξ ίσου προβληματικές. Κατά τη γνώμη μου συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: η έννοια του πολιτικού, κάθε άλλο παρά αυτόφωτη, είναι στον Schmitt *απότοκος* της λογικής της κυριαρχίας και

της ιδιόζουσας υπερβατικότητάς της η οποία και νοηματοδοτεί όλο του το έργο. (Σημειώτεον ότι ο Schmitt είχε ήδη στήσει τη σκαλωσιά της έννοιας της κυριαρχίας πριν ακόμη την συναρθρώσει με τη «δημοκρατία» ή το «έθνος».) Έχω υποστηρίξει τη θέση αυτή αλλού⁸² και δεν θα επαναλάβω εδώ τη σχετική επιχειρηματολογία. Επισημαίνω μόνο ότι η πολεμική χροιά της σμιπτιανής έννοιας του πολιτικού οφείλεται ακριβώς στο ότι ο Schmitt αδυνατεί να διανοηθεί τα υποκείμενα της πολιτικής χωρίς τα διάσημα της κυριαρχίας. Φορέας της πολιτικής είναι γι' αυτόν μόνον ο κυρίαρχος ή ο δυνάμει (αντι-)κυρίαρχος. Αυτός ακριβώς είναι ο λόγος που ο κυρίαρχος του Schmitt, στην προσπάθειά του να βεβαιώσει την πληρότητα της υπόστασής του, δηλαδή την κυριαρχία του, αρνείται να αναγνωρίσει τον εσωτερικό αντίπαλο «στο ίδιο επίπεδο» και τον διώκει υποβιβάζοντάς τον ηθικά και δικαιοδικά σε «στασιαστή», «ταραχοποιό» ή «εγκληματία», δηλαδή σε «ολικό» εχθρό. Η διαπραγμάτευση των σχέσεων ταυτότητας/ετερότητας υπό το πρίσμα της κυριαρχίας καλλιεργεί την ηθική του αποκλεισμού και οδηγεί αναπόδραστα στην εξάλειψη της διαφοράς. Ισχύει όμως και το

αντίστροφο: η ύπαρξη διαφοράς προς εξάλειψιν, ή της εξαίρεσης, είναι και η αναγκαία προϋπόθεση για τη συγκρότηση της κυριαρχίας. Αυτή τη λογική φτάνει πολύ κοντά να υπερβεί ο Schmitt στη «Σοφία του κελλιού», το στοχαστικότερο από τα δοκίμια που συναπαρτίζουν το *Ex Captivitate Salus*, όπου σκύβει ξανά στην έννοια του εχθρού, του εχθρού εν γένει, χωρίς να στέκεται στη διάκριση μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού εχθρού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει εν προκειμένω το γεγονός ότι αφητηρία του προβληματισμού του είναι η έννοια του υποκειμένου της νεωτερικότητας σε δύο χαρακτηριστικές στιγμές της, τον Καρτέσιο και τον υμνητή της μοναδικότητας Max Stirner. Ο Καρτέ-

σιος, σημειώνει ο Schmitt, αναζητώντας τη βεβαιότητα διακατέχεται από τον φόβο μήπως εξαπατηθεί από το *spiritus malignus* και ο φόβος αυτός «είναι τόσο πινό φρικώδης, όσο περισσότερο μετατρέπεται σε πηγή νέων αμφιβολιών». Για να αντιμετωπίσει τον φόβο αυτό φοράει ο Καρτέσιος μάσκα, γίνεται «*l'homme au masque*». Και όμως, σχολιάζει ο Schmitt, «[ό]ποιοι δεν σκέφτεται παρά το πώς να αποφύγει την εξαπάτηση πέφτει κατευθείαν πάνω της»⁸³. Σε τι διαφέρει, μπορούμε όμως να ρωτήσουμε, η «μάσκα» του καρτεσιανού υποκειμένου από το «*simulacrum*» του άλλου κλασσικού υποκειμένου της εποχής του μπαρόκ, του κυρίαρχου; Η ισομορφία των δύο υποκειμένων είναι, πιστεύω, το κλειδί για την κατανόηση του όλου διαλογισμού του Schmitt⁸⁴. Ως περίπτωση εξαπάτησης, και μάλιστα αυτεξαπάτησης, ενδιαφέρει τον Schmitt και το υποκείμενο του «καημένου» Stirner, η «αυτοθωράκιση» [*Selbstverpanzerung*] του οποίου «είναι η ύψιστη αυταπάτη». Η αυτοκατάφαση του υποκειμένου αυτού, προσδιορίζει ο Schmitt, συνίσταται στο ότι «[ό]πως κάθε τρελλός [από ή] με τον εαυτό του [*Ich-Verrückte*] βλέπει τον εχθρό στο μη-εγώ [*Nicht Ich*],

μετατρέποντας έτσι σε εχθρό του «τον κόσμο όλο». Θεωρεί δε ο εγωμανής, ο εγω-παράφρων, ότι θα καταφέρει να ξεφύγει από τον απειλητικό αυτό κόσμο και να διατηρήσει την ανεξαρτησία του εάν τον εξαπατήσει προσφέροντάς του αδελφικό ασπασμό⁸⁵. Στην ουσία όμως δεν εξαπατά κανέναν παρά τον ίδιο του τον εαυτό διότι, λέει ο Schmitt, «ο εχθρός είναι μία αντικειμενική δύναμη» από την οποία είναι αδύνατον κανείς να ξεφύγει – «ο γνήσιος εχθρός δεν επιτρέπει να εξαπατηθεί»⁸⁶.

Πώς μπορούμε να εννοήσουμε την κρυπτική αυτή διατύπωση; Σε τι συνίσταται η «αντικειμενικότητα» του εχθρού; Θα ήταν λάθος νομίζω να την προσλάβουμε με όρους «ρεαλισμού». Ο Schmitt, κατά τη γνώμη μου, θέλει εδώ να υπογραμμίσει ότι ο εχθρός έχει τη δική του υπόσταση ως εχθρός, ως υποκείμενο, ανεξαρτήτως από το πώς τον «φαντάζεται» το υποκείμενο του Stirner· γι' αυτό και είναι αδύνατον να εξαπατηθεί. Το υποκείμενο, με άλλα λόγια, δεν είναι δυνατόν να αυτο(περι)οριστεί· τα όρια της παρουσίας του και της δράσης του τίθενται από την παρουσία του άλλου, του ενδεχόμενου εχθρού. Δεν πρόκειται όμως για απλή σύγκρουση ή αλληλοπεριορισμό αντιθέτων απλώς οντοτήτων. Ο Schmitt κάνει ένα βήμα που τον απομακρύνει αποφασιστικά από τον δάσκαλό του Hobbes: συνειδητοποιεί πλέον ότι, παρά την εντύπωση που δίνει το προσώπιό του, το υποκείμενο είναι κάθε άλλο παρά ενιαίο και αρραγές. Ο Stirner αυταπατάται κατά κύριο λόγο επειδή, αυτοθωρακιζόμενος, «κρύβεται από τη διαλεκτική διασπαστική δύναμη [Aufspaltungskraft] του εγώ»⁸⁷.

Έχοντας προετοιμάσει κατ' αυτόν τον τρόπο το έδαφος, προχωρεί ο Schmitt στο κρίσιμο ερώτημα: «Αναρωτιέμαι λοιπόν: ποιος μπορεί εν τοιαύτη περιπτώσει να είναι ο εχθρός μου εν γένει; Και μάλιστα κατά τρόπον ώστε να τον αναγνωρίζω ως εχθρό, κατά τρόπον ώστε να οφείλω, επιπλέον, να αναγνωρίσω ότι και εκείνος αναγνωρίζει εμένα ως εχθρό;» Αντιλαμβανόμαστε από τη διατύπωση ήδη της ερώτησης ότι το ζήτημα της αναγνώρισης δεν αφορά εδώ το πρωτόκολλο των σχέσεων ανάμεσα σε αυτοτελή και κυρίαρχα υποκείμενα. Πρόκειται αντιθέτως για την αναγνώριση της *αμοιβαίας έλλειψης* που συγκροτεί τη σχέση τους.

Μπορώ να αναγνωρίσω ως εχθρό μου, δίνει την απάντηση ο Schmitt, «προφανώς μόνον εκείνον που μπορεί να με αμφισβητήσει, να με θέσει εν αμφιβολία [mich in Frage stellen]. Στον βαθμό που τον αναγνωρίζω ως εχθρό μου, αναγνωρίζω ότι μπορεί να με αμφισβητήσει. Και ποιος μπορεί να με αμφισβητήσει; Μόνον εγώ ο ίδιος. Ή ο αδελφός μου. Αυτό είναι. Ο άλλος είναι ο αδελφός μου. Ο άλλος αναδεικνύεται ως αδελφός μου, και ο αδελφός μου αναδεικνύεται ως εχθρός μου»⁸⁸. Ο εχθρός, ο άλλος ως εχθρός, αναδεικνύεται, με άλλα λόγια, σε *εσωτερικό όριο* του υποκειμένου, το οποίο πάντοτε ατελές, συστατικά

διασπασμένο, μάταια προσπαθεί να βεβαιώσει την πληρότητα ή την κυριαρχία του. Η μεγαλύτερη δε πλάνη ή αυτεξαπάτηση του υποκειμένου συνίσταται στην ιδέα ότι η αυτοκατάφασή του μπορεί να επιτευχθεί μέσω της εξόπτωσης του άλλου. Δεδομένης της διαλεκτικής του διχασμένου εγώ, τονίζει τώρα ο Schmitt, «κάθε εξόντωση δεν μπορεί παρά να είναι αυτεξόντωση»⁸⁹.

Η αναγνώριση αυτής της ανυπερβλητής μερικότητας του υποκειμένου, η αναγνώριση του άλλου εν εαυτώ, θα μπορούσε να είχε αποτελέσει γιά τον Schmitt το έναυσμα για μία ριζική αναθεώρηση της απάντησής του στον «μηδενισμό», για τη διερεύνηση της δυνατότητας μιας άλλης «απόφασης» και ενός άλλου «νόμου». Ο Schmitt όμως κωλώνει. Το βήμα αυτό ποτέ δεν θα το κάνει, όπως και ποτέ δεν θα απολογηθεί για τη σύμπλευσή του με τον ναζισμό. Ο έμμονος φόβος του ενώπιον της «αμφιθυμίας, της αντινομίας και της απορίας» υπερισχύει και τον καθηλώνει στη μάσκα του μέχρι τέλους.

«Το απροϋπόθετο της σκέψης, εκείνης της σκέψης που θα έπρεπε να βρεί τον τόπο της και το παράδειγμά της εντός του πανεπιστημίου, αναγνωρίζεται εκεί όπου μπορεί, στο όνομα μάλιστα της ελευθερίας, να θέτει σε αμφισβήτηση την αρχή της κυριαρχίας ως αρχή εξουσίας». DERRIDA⁹⁰

«Η ελευθερία θα ήταν να μην επιλέγει κανείς μεταξύ μαύρου και άσπρου αλλά να αποκηρύσσει τέτοιες προδιαγεγραμμένες επιλογές». ADORNO⁹¹

12. CARL SCHMITT ΚΑΙ ΚΟΣΟΒΟ II

Τα «δικαιώματα του ανθρώπου» αποτελούν σήμερα τη *lingua franca* της πολιτικής σε πλανητικό σχεδόν επίπεδο και λίγοι είναι εκείνοι που θα θεωρούσαν τη γλώσσα αυτή «ξένη», εισαγόμενη ή απειλητική, όπως ο Schmitt. Ανεξαρτήτως ιστορικών παραδόσεων, πολιτισμικών διαφορών και πολιτικών οροθετήσεων, εκατομμύρια άνθρωποι σε όλον τον κόσμο την καταλαβαίνουν και την μιλούν, και μέσω αυτής κινητοποιούνται σε αγώνες αντίστασης, διεκδίκησης και αλληλεγγύης. Η «γραμματική», ωστόσο, της κοινής των δικαιωμάτων του ανθρώπου, κάθε άλλο παρά δεδομένη ή αυτονόητη, συνιστά πεδίο ερμηνείας και σύγκρουσης, δηλαδή πολιτικής, και, ως εκ τούτου, ο κίνδυνος να κυριαρχήσει επ' αυτής ο Καίσαρ παραμένει πάντοτε μεγάλος.

Τα επιχειρήματα που δικαιολόγησαν τη νατοϊκή επέμβαση στη Γιουγκοσλαβία οργανώθηκαν γύρω από την αντίθεση δικαιώματα του ανθρώπου/κρατική κυριαρχία. Το σχήμα είναι απλό και φαντάζει πειστικότερο: η διεθνής κοινότητα, σοφότερη μετά τις εμπειρίες των ολοκληρωτισμών του εικοστού αιώνα, υιοθετεί ή πρέπει να υιοθετήσει τον σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου ως αποφασιστικό κριτήριο της διεθνούς νομιμότητας. Κατ' επέ-

κτασιν, η κρατική ή εθνική κυριαρχία, ο μέχρι πρότινος ακρογωνιαίος λίθος της παγκόσμιας τάξεως, δεν συνιστά πλέον το απαράβατο όριο μεταξύ του έξω και του μέσα. Σε περιπτώσεις συστηματικής ή μαζικής παραβίασης των θεμελιωδών δικαιωμάτων η διεθνής κοινότητα υποχρεούται, αν όχι νομικά πάντως ηθικά, να παρέμβει προκειμένου να προστατεύσει τους διωκόμενους και να αποκαταστήσει μία δημοκρατική τάξη.

Το μείζον όμως ζήτημα που προέκυψε στη Γιουγκοσλαβία δεν ήταν ο σεβασμός ή μη της κρατικής κυριαρχίας ή η επέμβαση στα εσωτερικά μιας χώρας γενικώς και αορίστως (ασφαλώς και έπρεπε να τεθεί φραγμός στα σχέδια του Μιλόσεβιτς), αλλά συγκεκριμένα ο πόλεμος: η από-

φαση για τη διεξαγωγή του πολέμου, με ό,τι αυτή συνεπαγόταν, και, κυρίως, ο *τρόπος* διεξαγωγής του, με ό,τι αυτός συνεπαγόταν. Υπό την έννοια δε αυτή, ο πόλεμος της ατλαντικής συμμαχίας υπήρξε, ως πόλεμος, το «σκοτεινό σημείο» όλων των λόγων που επιστρατεύθηκαν για τη νομιμοποίησή του. Από τη στιγμή που θεωρήθηκε «δικαιος», δηλαδή μέσο αναγκαίο για την πραγμάτωση της δικαιοσύνης και τη συγκράτηση του «κακού», ο πόλεμος έπαυσε ακαριαία να είναι ορατός ως πρόβλημα⁹². Είναι εύγλωττα, εν προκειμένω, και εξόχως αντιπροσωπευτικά τα όσα έγραφε ο σεβαστός Schlomo Avineri τον Απρίλιο του 1999, εν μέσω των βομβαρδισμών και ανήμερα της Ημέρας Μνήμης του Ολοκαυτώματος, χαιρετίζοντας την επέμβαση «ως Κοσοβάρος»: «Η χρήση της βίας [force] είναι πάντοτε προβληματική· είναι messy και αθώοι άνθρωποι υποφέρουν. Αυτό όμως είναι το μάθημα του Ολοκαυτώματος και το νόημα του 'Ποτέ Ξανά'⁹³. Αντιπαρερχόμενος τον πόλεμο ως απλώς προβληματικό και αναπόφευκτα messy ο Avineri αρνείται κατ' ουσίαν να τον σκεφτεί, γι' αυτό και το νόημα που δίνει στο *Ποτέ Ξανά* καταλήγει να είναι εξαιρετικά περιοριστικό.

Εάν, αντιθέτως, θέσουμε, σύμφωνα με την «υπόδειξη» του Schmitt, στο επίκεντρο της προσοχής μας τον ίδιο τον πόλεμο και εξετάσουμε το όλο ζήτημα από τη «σκοπιά» του, προκύπτει μία εικόνα εντελώς διαφορετική: όχι μόνο αναιρούνται τα επιχειρήματα των ηθικολόγων της ένοπλης επέμβασης, αλλά αναδεικνύεται και ο λανθάνων «σμιπτιανισμός» που, παραδόξως, τα αρθρώνει.

Όπως επεσήμαναν αρκετοί παρατηρητές, ο νατοϊκός πόλεμος παραβίασε κατάφωρα το συμβατικό δίκαιο του πολέμου, τόσο το *jus ad bellum* όσο και το *jus in bello*, για να χρησιμοποιήσω τις κλασσικές διακρίσεις. Όσον αφορά το πρώτο, ούτε η Συμμαχία, ούτε τα κράτη μέλη της, είχαν, ως γνωστόν, το δικαίωμα να αναλάβουν «ένοπλη

δράση», δηλαδή να προσφύγουν σε πόλεμο, χωρίς την εξουσιοδότηση του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ. Θα πρέπει επίσης να υπογραμμιστεί ότι ποτέ η Συμμαχία δεν κήρυξε επισήμως τον πόλεμο, γεγονός με ιδιαίτερη βαρύτητα διότι η κήρυξη πολέμου θα καθιστούσε αναγκαία την επικύρωσή της από τα νομοθετικά σώματα των κρατών μελών, θα μετέτρεπε δηλαδή τον πόλεμο σε αντικείμενο εσωτερικής πολιτικής διαβούλευσης, κάτι που, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν έγινε· στις Ηνωμένες Πολιτείες μάλιστα το Κογκρέσσο αρνήθηκε να παράσχει τη συγκατάθεσή του. Από κάθε λοιπόν άποψη η Συμμαχία ενήργησε ως *legibus solutus*, ως οντότητα υπεράνω του νόμου. Επικαλούμενη μία κατάσταση ανάγκης και αποφασίζοντας να δώσει μίαν εντελώς αυθαίρετη απάντηση στο ερώτημα «*quis judicabit?*» και να διεξαγάγει έναν ακήρυκτο και ακατανόμαστο πόλεμο, διέπραξε, ούτε λίγο ούτε πολύ, ένα «οικουμενικό πραξικόπημα» – ο εύστοχος χαρακτηρισμός ανήκει στον Paul Virilio⁹⁴.

Ακόμη όμως μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τον χαρακτηρισμό του συγκεκριμένου πολέμου και των επιχειρημάτων που τον στήριξαν έχουν, κατά τη γνώμη μου, οι παραβιά-

σεις του *jus in bello*. Πολλά έχουν γραφεί για τις κατ' ευφημισμόν «παράπλευρες ζημιές» που, από την ασφάλεια των 15.000 ποδών, προκάλεσαν τα υπερσύγχρονα νατοϊκά αεροσκάφη επί του εδάφους και για την κυνικότητα με την οποία τις αντιπαρήλθαν οι εκπρόσωποι της Συμμαχίας. Το γεγονός δε ότι το *ad hoc* Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο της Χάγης για την εκδίκαση των εγκλημάτων πολέμου στην πρώην ομοσπονδιακή Γιουγκοσλαβία αρνήθηκε ακόμη και να εξετάσει τις κατηγορίες της Διεθνούς Αμνηστίας για τη διάπραξη εγκλημάτων πολέμου και από τη συμμαχική πλευρά είναι αφ' εαυτού αρκετά αποκαλυπτικό για τις επικρατούσες αντιλήψεις περί διεθνούς δικαιοσύνης.

Το πρόβλημα όμως είναι πολύ βαθύτερο. Σκοπός του *jus in bello* είναι ο περιορισμός του πολέμου και κυρίως η προστασία του αμάχου πληθυσμού. Υπό την έννοια δε αυτή, όντως δεν υπήρξε ούτε μία περίπτωση παραβίασης του *jus in bello* για τον απλούστατο λόγο ότι το δίκαιο αυτό είχε στην πράξη καταργηθεί από την πρώτη στιγμή που η Συμμαχία εξαπέλυσε την *air campaign* της. Ως προς τη σύλληψη και την εκτέλεσή του, ο «αυτοτελής εναέριος πόλεμος» του NATO ήταν ευθύς εξ αρχής ένας οιονεί ολικός πόλεμος: στόχος του ήταν να πλήξει το καθεστώς Μιλόσεβιτς *εμμέσως*, πλήττοντας δηλαδή τον πληθυσμό και σύνολη την υποδομή της χώρας· γι' αυτό και οι καταστροφές που προκάλεσε πρέπει να λογιστούν όλες εσκεμμένες και προβλέψιμες και σε καμμία περίπτωση «παράπλευρες» ή τυχαίες⁹⁵.

Φτάνουμε έτσι σε μία από τις ανησυχητικότερες πτυχές του πολέμου. Η ιδέα της ανάληψης δράσης γιά την προστασία των «δικαιωμάτων του ανθρώπου» είναι προφανώς αδύνατον να τετραγωνιστεί με τη διεξαγωγή ενός ολικού πολέμου ο οποίος εκ των πραγμάτων αδιαφορεί γιά την «ανθρωπινότητα» των αμάχων της αντίπαλης πλευράς. Προκειμένου η ιδεολογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου να μετασχηματιστεί σε ιδεολογία ή «δυναμικό» πολέμου χρειάστηκε να εμπλουτιστεί και με ένα επείσακτο συστατικό: τη συλλήβδην δαιμονοποίηση των Σέρβων μέσω της ιδέας της *συλλογικής ευθύνης*. Δεν αναφέρομαι εδώ σε υπερβολικές διατυπώσεις που είναι συχνά αναμενόμενες σε μία ρητορεία σύγκρουσης, αλλά στη *συστηματική καλλιέργεια* της ιδέας αυτής ως γνώμονα δράσης για το παρόν και το μέλλον.

Πολλά, δυστυχώς, είναι τα παραδείγματα που θα μπορούσε να παραθέσει κανείς. Θα περιοριστώ εδώ σε ένα. Ο Barry Buzan, καθηγητής διεθνών σχέσεων στο Λονδίνο, αναλύει την έννοια της συλλογικής ευθύνης με στόχο να «προσδώσει διανοητική και πολιτική συνοχή» στην ιδέα της ανθρωπιστικής επέμβασης. Αφετηρία του προβληματισμού του Buzan είναι η διαπίστωση ότι το NATO επέδειξε στον πόλεμο εναντίον της Σερβίας μεγάλη αυτοσυγκράτηση [!] εξ αιτίας της σημασίας που αποδίδει η Δύση

στη διάκριση-φετίχ μεταξύ ανόμων ηγεσιών και λαών. Η διάκριση αυτή θέτει, κατ' αυτόν, ασφυκτικούς στρατηγικούς και τακτικούς περιορισμούς στη διεξαγωγή του πολέμου, γεγονός που επιτάσσει να δοθεί απάντηση στο ερώτημα εάν «έχουν οι λαοί τις κυβερνήσεις που τους αξίζουν». Στο ερώτημα αυτό ο Buzan απαντάει καταφατικά, όπως καταφατικά απαντάει και στο ερώτημα εάν «έχουν οι λαοί τις κοινωνίες και τους πολιτισμούς που τους αξίζουν» προκειμένου να στοιχειοθετήσει τη σχέση ευθύνης που συνδέει πολιτισμό, λαό και κυβέρνηση. Το συμπέρασμά του προκύπτει αβίαστα: «Για να το θέσω απροκάλυπτα, εάν ένας λαός αξίζει την κυβέρνηση που έχει, και εάν η κυβέρνηση αυτή παραβιάζει κατάφωρα τα κριτήρια του πολιτισμού, τότε, όπως και στην περίπτωση του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, πρέπει να υπάρχουν λιγότεροι ηθικοί ενδοιασμοί όσον αφορά τον περιορισμό της χρήσεως βίας. Εάν μία κυβέρνηση αντανάκλα τον λαό της και προωθεί πολιτικές που είναι ασυμβίβαστες με τα βασικά δικαιώματα του ανθρώπου, τότε ο πόλεμος πρέπει και οφείλει να διεξαχθεί τόσο εναντίον της κυβέρνησης, όσο και εναντίον του λαού»⁹⁶.

Ο Buzan δεν κάνει τίποτε άλλο από το να διασαφηνίζει και να συστηματοποιεί μία λογική που εφαρμόστηκε στην πράξη τόσο στον Πόλεμο του Κοσόβου, όσο και στον, ακόμη συνεχιζόμενο, Πόλεμο του Κόλπου⁹⁷. Η διεξαγωγή μιας ηθικής σταυροφορίας δεν μπορεί να διεξαχθεί «αποτελεσματικά» χωρίς τον ηθικό και δικαϊκό υποβιβασμό του εχθρού σε *hostis iniquus* και τη συνακόλουθη αναγωγή του σε αναλώσιμο ολικό εχθρό. Ο προγραμματικός χαρακτήρας των θέσεων του Buzan σε συνδυασμό με το γεγονός ότι, μισόν αιώνα μετά την έναρξη του αντιποικιακού κινήματος, μπορούν φιλελεύθεροι *opinion makers*, όπως ο David Rieff⁹⁸, να διακηρύσσουν με άνεση ότι η ανθρωπότητα βρίσκεται σήμερα προ του διλήμματος «φιλελεύθερος ιμπεριαλισμός ή βαρβαρότητα» πιστοποιεί ότι, σε φαντασιακό τουλάχιστον επίπεδο, νέες «γραμμές φιλότητας» τελούν υπό χάραξιν. Αναδεικνύεται έτσι και η σκοτεινή πλευρά της αισιόδοξης διαπίστωσης του θεωρητικού του Τρίτου Δρόμου Anthony Giddens ότι το σύγχρονο φιλελευθερο-δημοκρατικό κράτος είναι «το κράτος χωρίς εχθρούς»⁹⁹: ο κίνδυνος, εντασσόμενο το φιλελευθερο-δημοκρατικό κράτος στο εκκολλημένο *jus publicum atlanticum*, να μην έχει «εχθρούς» επειδή απλώς θα αρνείται να τους «αναγνωρίζει».

* * *

Οι «πόλεμοι διαδοχής» επί του εδάφους της πρώην ομοσπονδιακής Γιουγκοσλαβίας, κάθε άλλο παρά απόρροια μιας εγγενούς βαλκανικής βαρβαρότητας, ήταν το αποτέλεσμα της αδίστακτης ενεργοποίησης της λογικής της

«κυριαρχίας» εν ονόματι του «έθνους», αμφότερες κεντρικότερες έννοιες της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας. Και ο πόλεμος του NATO κατά της Γιουγκοσλαβίας την ίδια ακριβώς λογική της «κυριαρχίας» ενεργοποίησε, τη φορά αυτή εν ονόματι του «ανθρώπου», γεγονός που δεν εκπλήσσει εάν αναλογιστούμε ότι η επικρατούσα αντίληψη για την κοσμοπολική δικαιοσύνη έχει διαμορφωθεί στη βάση της «εσωτερικής αναλογίας»¹⁰⁰. Σε αυτήν ακριβώς την λογική οφείλεται και το ότι το «ιδεαλιστικό» αίτημα της ηθικοποίησης των Βαλκανίων μπόρεσε τόσο εύκολα να μεταφραστεί στο «ρεαλιστικό» του αναστροφο¹⁰¹: «τα Βαλκάνια απαιτούν ανηθικότητα» έγραφε χαρακτηριστικά ο ρεαλιστής Robert Kaplan¹⁰², χωρίς να έχει υπ' όψιν του κάτι πολύ διαφορετικό από ό,τι οι σημαιοφόροι της ηθικής.

Αυτό που οι γιουγκοσλαβικοί εθνοτοπικισμοί και η ατλαντική πολεμική επέμβαση απέκλεισαν εξ ίσου ήταν η δυνατότητα της πολιτικής. Η πολιτική και η ηθική ή η δικαιοσύνη είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένες· όχι όμως ιεραρχικά όπως φαντάζονται οι ηθικολόγοι, είτε αυτοί νομοθετούν από τη θέση του ορθού λόγου, είτε στη βάση μιας αισθηματικής εν τέλει μετανεωτερικής ετερολογίας. Χωρίς το αίτημα της δικαιοσύνης η πολιτική δεν θα ήταν πολιτική· προκύπτει όμως ιστορικά και λογικά τη στιγμή ακριβώς που το αίτημα αυτό παύει να είναι αυτονόητο και μετατρέπεται σε πρόβλημα. Η πολιτική, με άλλα λόγια, προϋποθέτει την απορία της δικαιοσύνης και, αντιστρόφως, η βεβαιότητα της δικαιοσύνης καταργεί την πολιτική. Από εδώ πηγάζουν οι κίνδυνοι, αλλά και η αξιοπρέπεια της πολιτικής. Στο δίλημμα του Schmitt «*universum* ή *pluriversum*», τους όρους του οποίου συμμερίζονται και οι οικουμενιστές πολέμοι του, μπορούμε να απαντήσουμε μόνο πολιτικά, ίσως άτοπα: *ambiversum*!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Immanuel Kant, «The Metaphysics of Morals», § 62, στο Hans Reiss (επιμ.), *Kant's Political Writings*, Cambridge up, Καίμπριτζ 1970, σελ. 173.
2. Martin Heidegger, «Die Zeit des Weltbildes» [1938], στο idem, *Holzwege* [1950], Klostermann, Φραγκφούρτη 1994, σελ. [103] 111.
3. Jean-Luc Nancy, *The sense of the world*, Univ. of Minnesota Press, Μιννεάπολις 1997, σελ. 93.
4. Carl Schmitt, *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum* [1950], Duncker & Humblot, Βερολίνο 1997. Εφ' εξής: [N].
5. Jürgen Habermas, «Bestialität und Humanität: Ein Krieg zwischen Recht und Moral», *Die Zeit*, 29 Απριλίου 1999. Πιο συστηματικά με τις θέσεις του Schmitt για το διεθνές δίκαιο ασχολείται ο Habermas στο έργο του *Die Einbeziehung des Anderen* [1996], Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1999. Βλέπε επίσης τα άρθρα του: «The Horrors of autonomy: Carl Schmitt in English» στο idem, *The New Conservatism*, The MIT Press, Καίμπριτζ, Μασσαχουσέτη 1989 και «Η ανάγκη για Γερμανικές συνέχειες», *Σύγ-*

χρονα *Θέματα*, τεύχος 56, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1995.

6. Myriam Revault d'Allonnes, *Le dépérissement de la politique*, Aubier, Παρίσι 1999.

7. Για το άστοχον του παραλληλισμού βλ. John Rosenthal, «Kosovo and 'the Jewish question'», *Monthly Review*, τεύχος 9, τόμος 51, Φεβρουάριος 2000.

8. Η Αριστερά, η δική μας Αριστερά, έχει μάθει και μάς έχει μάθει ότι το *πώς* του *αντί* δεν έχει μικρότερη σημασία από το ίδιο το *αντί*.

9. Jacques Derrida, *Politiques de l'amitié*, Galilée, Παρίσι 1994, σελ. 227.

10. Στο *Nomos der Erde* ο Schmitt αντλεί από έναν μεγάλο αριθμό άρθρων, δοκιμών και μονογραφιών του, αφιερωμένων σε ζητήματα διεθνούς δικαίου και διεθνούς πολιτικής, που είχε δημοσιεύσει στις δεκαετίες του είκοσι και του τριάντα. Τα περισσότερα από τα κείμενα αυτά είναι συγκεντρωμένα σε τρεις τόμους: *Positionen und Begriffe im Kampf mit Weimar - Genf - Versailles: 1923-1939* [1940], Duncker & Humblot, Βερολίνο 1994 – εφ' εξής: [PuB]· *Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924-1954* [1958], Duncker & Humblot, Βερολίνο 1985 – εφ' εξής: [VA]· *Staat, Grossraum, Nomos: Arbeiten aus den Jahren 1916-1969*, (Επιμέλεια, εισαγωγή και σημειώσεις του Günter Mashke – πρόκειται για ένα εκδοτικό επίτευγμα), Duncker & Humblot, Βερολίνο 1995 – εφ' εξής: [SGN].

11. C. Schmitt, «Die andere Hegel-Linie. Hans Freyer zum 70. Geburtstag», *Christ und Welt*, τεύχος 30, έτος 10, 26 Ιουλίου 1957, σελ. 3.

12. Για τη βιογραφία του Schmitt βλ. *J.W. Bendersky, Carl Schmitt: Theorist for the Reich*, Princeton UP, Πρίνστον 1983 και A. Koenen, *Der Fall Karl Schmitt: Sein Aufstieg zum «Kronjuristen des Dritten Reiches»*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1995.

13. Βλ., μεταξύ άλλων, C. Schmitt, *Die Diktatur* [1921], Duncker & Humblot, Βερολίνο 1978· *Politische Theologie*, Duncker & Humblot, Βερολίνο 1985· *Vergassungslehre* [1927], Duncker & Humblot, Βερολίνο 1989.

14. Βλ. το *Über drei Arten des rechtswissenschaftlichen Denkens* [1934], Duncker & Humblot, Βερολίνο 1993, όπου ο Schmitt αντιπαρθέτη στην κανονιστική αλλά και στη ντεσιζιονιστική νομική παράδοση την «konkretes Ordnungs- und Gestaltungsdenken» ως παράδοση *ιδιαζόντως* γερμανική. Ο καθαρός ντεσιζιονισμός προϋποθέτει την «αταξία» και τη «σύγκρουση» και, ως εκ τούτου, αδιαφορεί για το συγκεκριμένο περιεχόμενο της τάξεως που η απόφαση εγκαθιδρύει. Υπό το πρίσμα του, «κάθε νομικό επιχείρημα δεν είναι παρά ένας δυνάμει λόγος αποφάσεως [*Entscheidungsgrund*] ο οποίος караδοκει τη διαμάχη» (σελ. 25). Αυτός όμως ο αντιθεμελιωτισμός του ντεσιζιονισμού, εκτός του ότι νομιμοποιεί και ενδεχόμενα όπως η δικτατορία του προλεταριάτου, είναι προφανώς ασυμβίβαστος με τη βασική θέση της ναζιστικής πολιτειολογίας ότι ο *Führer* και το *Reich* αποκαθιστούν και εκφράζουν μία προϋπάρχουσα γερμανική *Substanz*. Γι' αυτό και ο Schmitt προσαρμόζεται τώρα αναλόγως και στη θέση της απόφασης βάζει τη «διαταγή»: «Το νέο δημόσιο και διοικητικό δίκαιο έχει επικυρώσει τη *θεμελιώδη αρχή του Führer* [*Führergrundsatz*] και μαζί μ' αυτήν έννοιες όπως πίστη, αφοσίωση, πειθαρχία και τιμή, οι οποίες μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο στα πλαίσια μιάς συγκεκριμένης τάξεως». Βλ. και το συναφές «Der Führer schützt das Recht», PuB, σελ. 217-227.

15. Για τη μέθοδο του Schmitt βλ. μεταξύ άλλων, C. Meier, «Zu Carl Schmitts Begriffsbildung – Das Politische und der Nomos» στο H. Quaritsch (επιμ.), *Complexio Oppositorum: Über Carl Schmitt*, Duncker & Humblot, Βερολίνο 1988 και J. Muller, «Carl Schmitt's

Method: Between ideology, demonology and myth», *Journal of Political Ideologies*, τεύχος 1, τόμος 4, Φεβρουάριος 1999.

16. Έχουν τη θέση τους εδώ δύο λόγια για το ζήτημα του αντισημιτισμού του Schmitt. Απολογητές του όπως ο G. Schwab (*The Challenge of the Exception*, Greenwood Press, Westport 1989) και ο Bendersky, θεωρούν ότι ο αντισημιτισμός του Schmitt ήταν «διανοητικός» και «μεταφυσικός», αλλά όχι «φυλετικός» και ότι οι περισσότερες αντισημιτικές εξάρσεις του θα πρέπει να εκληφθούν ως αναγκαία για την επιβίωσή του επίδειξη νομομορφωσύνης, καθώς ανάγονται στην περίοδο που είχε πέσει στη δυσμενεία των Ες-Ες. Την ερμηνεία αυτή καταρρίπτει πειστικά ο D. Dyzenhaus (*Legality and Legitimacy. Carl Schmitt, Hans Kelsen and Hermann Heller in Weimar*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1997, σελ. 98-101). Μνημειώδες εν προκειμένω είναι το άρθρο του Schmitt «Die deutsche Rechtswissenschaft gegen den jüdischen Geist», *Deutsche Juristen Zeitung*, τεύχος 41, 1936. Η θεωρία του Schmitt δεν είναι κατά βάσιν φυλετική, μπορεί όμως κάλλιστα να υποδεχτεί τον ρατσισμό.

17. Η διατύπωση είναι του ρομανιστή Alvaro d' Ors (*De la Guerra y de la Paz*, Ediciones Rialp, Μαδρίτη 1950, σελ. 160). Παρατίθεται από τον Schmitt στο «Die Lage der europäischen Rechtswissenschaft [1943-44]», VA, σελ. 427.

18. C. Schmitt, «Nehmen / Teilen / Weiden» [1953], VA, σελ. 489. Βλ. επίσης idem, «Nomos – Nahme – Name» [1959], SGN, σελ. 572-591.

19. Η έννοια του *Lebensraum* αναπτύχθηκε από τον στρατηγό Haushofer (1869-1946) και την ομάδα του στο Ινστιτούτο Γεωπολιτικής του Μονάχου, διαδόθηκε όμως ευρύτατα μέσω του *Mein Kampf* του Χίτλερ, ο οποίος το μετέτρεψε από θεωρία ηγεμονίας σε δόγμα επέκτασης προς Ανατολάς, επικαλούμενος τις δημογραφικές ανάγκες και τη φυλετική ανωτερότητα των Γερμανών. Ο Schmitt είχε κρατήσει προσεκτικότερα τις αποστάσεις του από την έννοια αυτή ήδη από τις αρχές τις δεκαετίας του σαράντα όταν ανέπτυξε τη δική έννοια του «μειζονος χώρου» (βλ. κατωτέρω, ενότητα 9). Ναζιστές μάλιστα θεωρητικοί τον είχαν τότε επικρίνει δριμύτατα για την παραγνώριση του «βιολογικού» παράγοντα. Βλ. J. W. Bendersky, *Carl Schmitt: Theorist for the Reich*, ό.π., σελ. 259-260.

20. Carlo Galli, *Genealogia della politica. Carl Schmitt e la crisi del pensiero politico moderno*, il Mulino, Μπολώνια 1996, σελ. 881. Η ογκώδης μονογραφία του Galli αποτελεί μία από τις διεισδυτικότερες αναλύσεις του σμιττιανού έργου.

21. Ο Derrida ορίζει την «οντοτοπολογία» ως «την αξιωματική που συνδέει αδιάρρηκτα την οντολογική αξία του παρόντος-είναι με την εντόπισή [situation] του, με τον σταθερό και παρουσιάζσιμο καθορισμό μιας τοποθεσίας, με τον τόπο της επικράτειας, της γενέθλιας γης, της πόλεως, του σώματος εν γένει». J. Derrida, *Specters of Marx*, Routledge, Λονδίνο 1994, σελ. 82.

22. *Προς Θεσσαλονικείς Β'*, κεφ. β' 6-7: «[...]και νῦν τὸ κατέχον οἴδατε, εἰς τὸ ἀποκαλυφθῆναι αὐτὸν ἐν τῷ ἑαυτοῦ καιρῷ· τὸ γὰρ μυστήριον ἤδη ἐνεργεῖται τῆς ἀνομίας, μόνον ὃ κατέχων ἄρτι ἕως ἐκ μέσου γένηται [...]». Για την ιστορική διαδρομή της έννοι-ας στη Χριστιανική θεολογία και τη χρήση της από τον Schmitt βλ. F. Grossheusch, *C. Schmitt und die Lehre vom Katechon*, Duncker & Humblot, Βερολίνο 1996.

23. C. Schmitt, *Land und Meer: Ein Weltgeschichtliche Betrachtung* [1942], Klett-Cotta, Στουτγάρδη 1993, σελ. 57.

24. Βλ. ανωτέρω, σημ. 13.

25. Για τη διατύπωση αυτή βλ. C. Schmitt, *Ex Captivitate Salus*, Greven Verlag, Κολωνία 1950, σελ. 62.

26. C. Schmitt, *Land und Meer*, ό.π., σελ. 74.

27. Giorgio Agamben, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, Stanford UP, Στάνφορντ - Καλιφόρνια 1998, σελ. 19.

28. C. Schmitt, «Völkerrechtliche Grossraumordnung» [1941], SGN, σελ. 311.

29. Εκτός από του Gentilis, ο Schmitt εξετάζει συνθετικά τα έργα των Balthazar Ayala, Grotius, Richard Zouch, Pufendorf, Bynkershoek και Vattel· αντιδιαστέλλει δε την έννοια του *hostis justus* των νομομαθών προς την έννοια του *hostis injustus* του Kant (N 124-143).

30. C. Schmitt, *Land und Meer*, ό.π., σελ. 86.

31. Βλ. μεταξύ άλλων, C. Schmitt, «Über das Verhältnis der Begriffe Krieg und Feind» [1938], PuB, σελ. 278-285.

32. C. Schmitt, *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes* [1938], Klett-Cotta, Στουτγάρδη 1982, σελ. 120.

33. C. Schmitt, «Völkerrechtliche Grossraum», SGN, σελ. 420-421.

34. C. Schmitt, «Raum und Grossraum im Völkerrecht» [1940], SGN, σελ. 249.

35. C. Schmitt, *Land und Meer*, ό.π., σελ. 104.

36. Ibid. σελ. 104. Ο Schmitt δεν κατονομάζει τον Heidegger. Η φράση που παραθέτει είναι από το *Sein und Zeit* [1927], Max Niemeyer Verlag, Τυβίγγη 1993, § 24, σελ. 111. Στο πρωτότυπο η φράση έχει ως εξής: «Ο χώρος δεν είναι στο υποκείμενο, ούτε είναι ο κόσμος στον χώρο. Είναι μάλλον ο χώρος 'μέσα' στον κόσμο, στον βαθμό που ο χώρος έχει αποκαλυφθεί από εκείνο το είναι-στον-κόσμο που είναι συστατικό για την ύπαρξη [Dasein]». 37. Εδώ προφανώς ο Schmitt χρησιμοποιεί τον όρο «σύνταγμα» [Verfassung] όχι με την κανονιστική έννοια του συνταγματικού νόμου, αλλά με την οντολογική έννοια του τρόπου συγκρότησης ή σύνταξης της πολιτικής ενότητας ενός λαού. Το σύνταγμα-δέον πρῦποθέτει το σύνταγμα-είναι. Για τη διάκριση αυτή βλ. C. Schmitt, *Verfassungslehre*, Duncker & Humblot, Βερολίνο 1989, passim.

38. C. Schmitt, «Raum und Grossraum im Völkerrecht», SGN, σελ. 245.

39. C. Schmitt, «Der Status quo und der Friede» [1925], PuB, σελ. 45. Την εκτίμηση αυτή συμμερίζονταν βέβαια και πολλοί σχολιαστές της «άλλης πλευράς» από τον Keynes έως τον Λένιν.

40. C. Schmitt, «Der Doppelgesicht des Genfer Völkerbundes» [1926], PuB, σελ. 48.

41. C. Schmitt, «Der Begriff des Politischen» [1927], PuB, σελ. 82.

42. Ο Schmitt αναφέρει, με μεγάλο σεβασμό για την επιστημονική τους δουλειά πάνω στις μεσαιωνικές και πρωτονεωτερικές πηγές του Διεθνούς Δικαίου, τον Βέλγο διεθνολόγο Ernest Nys, καθώς και τον Αμερικανό James Brown Scott, ιδρυτή και πρόεδρο του American Institute for International Law και γραμματέα του Carnegie Endowment for International Peace (N 89-90). Αμφότεροι αγωνίστηκαν για την ποινικοποίηση του επιθετικού πολέμου.

43. Η ιδέα του «*police bombing*» είχε αναπτυχθεί κατά την περίοδο του μεσοπολέμου στα πλαίσια προτάσεων να αποκτήσει η Κοινωνία των Εθνών, δίκην παγκοσμίου κράτους, έναν μόνιμο στρατιωτικό βραχίονα ικανό να επιβάλλει το διεθνές δίκαιο. Ως ιδανικό όπλο διεθνούς αστυνόμευσης θεωρούσαν πολλοί στρατιωτικοί αναλυτές της εποχής την αεροπορία. Ο Schmitt συγκαταλέγει την αεροπορία, ως το κατ' εξοχήν «χωρικό όπλο», μεταξύ των βασικών παραγόντων που υπονομεύουν εμπράκτως την κλασική έννοια της εδαφικής κυριαρχίας. Συσχετίζει δε τις απεριορίστες τεχνικές δυνατότητες του νέου όπλου με την οικουμενιστική ιδεολογία των δυτικών δυνάμεων. Εις επίρρωσιν των θέσεών του παραθέτει, μεταξύ άλλων, την πρόταση του Βρετανού αναλυτή και προαγωγού της αεροπορίας J. M. Spaight: «Air power will clear the way of the acceptance of the new ideas» (*An International Air Force*, Λονδίνο 1932). Βλ. C. Schmitt, «Völkerrechtliche Gross-

raumordnung», SGN, σελ. 304. Βλ. επίσης τη σημείωση 51 του επιμελητή G. Mashke, ibid. σελ. 338-339.

44. C. Schmitt, *Die Wendung zum diskriminierenden Kriegsbegriff* [1938], Duncker & Humblot, Βερολίνο 1988, σελ. 2.

45. C. Schmitt, *Der Begriff des Politischen* [1932], Duncker & Humblot, Βερολίνο 1979, σελ. 55.

46. C. Schmitt, «Völkerrechtliche Formen des modernen Imperialismus» [1932], PuB, σελ. 185. Για μία πραγματολογικά «εμπλουτισμένη» παρουσίαση της σμιττιανής ανάλυσης του ιμπεριαλισμού βλ. G. L. Ulmen, «American Imperialism and International Law: Carl Schmitt on the US in World Affairs», *Telos*, τεύχος 72, καλοκαίρι 1987. Πολλά οφείλει στην προσέγγιση του Schmitt και το προφάτως εκδοθέν βιβλίο των M. Hardt και A. Negri, *Empire*, Harvard UP, Καίμπριτζ-Μασσαχουσέτη 2000.

47. Ibid. σελ. 192.

48. Ibid. σελ. 190.

49. Ibid. σελ. 191.

50. Ibid. σελ. 184-185.

51. C. Schmitt, «Beschleuniger wider Willen» [1942], SGN, σελ. 434.

52. C. Schmitt, «Völkerrechtlichen Formen des Modernen Imperialismus», PuB, σελ. 202. Μία παρεμφερή θέση διατυπώνει στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και ο E. H. Carr: «Οι θεωρίες της διεθνούς ηθικής είναι προϊόν κυρίαρχων εθνών ή ομάδων εθνών. Για τα τελευταία εκατό χρόνια, και ειδικότερα από το 1918, οι αγγλόφωνοι λαοί συγκροτούν την δεσπόζουσα ομάδα στον κόσμο· και οι τρέχουσες θεωρίες για τη διεθνή ηθική έχουν σχεδιαστεί προκειμένου να διαωνώσουν την υπεροχή τους· εκφράζονται δε σε ένα ιδίωμα αποκλειστικά δικό τους. [...] Τόσο η άποψη ότι οι αγγλόφωνοι λαοί έχουν το μονοπώλιο της διεθνούς ηθικής, όσο και η άποψη ότι είναι ασυναγώνιστοι διεθνείς υποκριτές, μπορούν να αναχθούν στο εξόφθαλμο γεγονός ότι οι επικρατούντες κανόνες της διεθνούς αρετής έχουν, μέσα από μία φυσική και αναπόφευκτη διαδικασία, διαμορφωθεί κυρίως από αυτούς». (*The Twenty Years Crisis: 1919-1939*, Macmillan, Λονδίνο 1939, σελ. 101-102.)

53. Από τον υπότιτλο του *Positionen und Begriffe*, ό.π.

54. Βλ. C. Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, ό.π., σελ. 54 και idem, «Staatsethik und pluralistischer Staat» [1930], PuB, σελ. 160: «[...] ο κόσμος του αντικειμενικού πνεύματος είναι ένας πλουραλιστικός κόσμος: πλουραλισμός φυλών και λαών, θρησκειών και πολιτισμών, γλωσσών και δικαϊκών συστημάτων. [...] Και ο πολιτικός κόσμος είναι κατ' ουσίαν πλουραλιστικός. Φορείς βεβαίως του πλουραλισμού αυτού είναι οι πολιτικές ενότητες σαν τέτοιες, δηλαδή τα κράτη».

55. C. Schmitt, «Staatliche Souveränität und freies Meer» [1941], SGN, σελ. 402. Βλ. επίσης idem, «Staat als ein konkreter, an eine geschichtliche Epoche gebundener Begriff» [1941], AV.

56. C. Schmitt, «Völkerrechtliche Grossraumordnung», SGN, σελ. 297.

57. Ibid. 299.

58. Ο Schmitt δανείζεται τον όρο *Grossraum* από την οικονομική σκέψη: Μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο είχε αναπτυχθεί στη Γερμανία η έννοια της «οικονομίας του μειζονος χώρου» [*Grossraumwirtschaft*] για να δηλώσει τον σχεδιασμό και εξορθολογισμό σε μεγάλη κλίμακα βιομηχανικών τομέων και δικτύων («Raum und Grossraum im Völkerrecht», SGN, σελ. 235-237). Υπογραμμίζει δε ότι ενώ οι νομικοί αγνοούσαν το πρόβλημα της νέας παγκόσμιας χωρικής τάξεως, οι Γερμανοί «εκπρόσωποι της *Nationalökonomie*» (Gustav von Schmoller, Werner Sombart, Heinrich Dietze) έθεταν «το ερώτημα οικουμενισμός ή πλουραλισμός στην παγκόσμια οικονομία» ήδη από τις αρχές του αιώνα (N 207). Έχει επίσης ενδιαφέρον να παραβληθεί ο προσδιορισμός

«μείζων» [gross], όπως τον αντιλαμβάνεται ο Schmitt, με την έννοια του «μεγέθους» [Grösse] που αναπτύσσει ο Heidegger στο «Die Zeit des Weltbildes», *Holzwege*, ό.π., σελ. 282.

59. C. Schmitt, «Völkerrechtliche Grossraumordnung», SGN, σελ. 282.

60. Ibid. σελ. 297.

61. C. Schmitt, «Die Raumrevolution: Durch den totalen Krieg zu einen totalen Frieden» [1940], SGN, σελ. 389.

62. C. Schmitt, «Völkerrechtliche Grossraumordnung», SGN, σελ. 292-293.

63. Ibid. 306. Ανατριχιαστική η διευκρίνιση του Schmitt ότι η μεγάλη αυτή πολιτική ιδέα αφορά όλα τα έθνη και τις εθνοτικές ομάδες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, «*von den Juden abgesehen*» [εξαιρουμένων των Εβραίων] ως «*Artfremde*» [ξένων ή ειδολογικά διαφορετικών]. Ibid. 294.

64. Ibid. 302.

65. C. Schmitt, *Ex Captivitate Salus*, ό.π., σελ. 12, 75.

66. Karl Löwith, «The Occasional Decisionism of Carl Schmitt» [1935], στο idem, *Martin Heidegger and European Nihilism*, (Επιμ. Richard Wolin), Columbia UP, Νέα Υόρκη 1995.

67. Βλ. ανωτέρω, σημ. 12.

68. Ερχεται στον νου ο τρόπος με τον οποίο πραγματεύεται το ζήτημα του «κανόνα» ο Wittgenstein στις *Φιλοσοφικές Ερευνες*: η έννοια της «μη αποφασισιμότητας» του Derrida· η έννοια του «*différend*» του Lyotard· ο «πόλεμος των ερμηνειών» του Vattimo· η «μετανεωτερική ηθική» του Bauman· η έννοια της «ηγεμονίας» του Laclau.

69. C. Schmitt, *Glossarium* [1947-1951], Duncker & Humblot, Βερολίνο 1991, σελ. 66.

70. Ibid. 17.

71. Στα πλαίσια του προγράμματος αποναζιστικοποίησης και λίγων μηνών πριν από τις δίκες της Νυρεμβέργης ο Schmitt συνελήφθη από τις Αμερικανικές αρχές κατοχής και φυλακίστηκε σε στρατόπεδο εγκλεισμού προκειμένου να προσδιοριστεί ο βαθμός συμμετοχής του στο ναζιστικό καθεστώς και η έκταση της ευθύνης του. Παρέμεινε εγκλειστος για περισσότερο από έναν χρόνο και απολύθηκε χωρίς να του απαγγελθεί κατηγορία. Τα πρακτικά των συνομιλιών του με τον ανακριτή του Robert Kempner, καθώς και γραπτές απαντήσεις του σε ερωτήματα που τού τέθηκαν αναδημοσιεύονται, υπό την επιμέλεια του J. W. Bendersky και υπό τον τίτλο: «Carl Schmitt at Nuremberg», στην επιθεώρηση *Telos*, τεύχος 72, καλοκαίρι 1987, σελ. 91-129.

72. C. Schmitt, *Ex Captivitate Salus*, ό.π., σελ. 89.

73. C. Schmitt, *Politische Theologie*, ό.π., σελ. 49.

74. C. Schmitt, *Ex Captivitate Salus*, ό.π., σελ. 70.

75. C. Schmitt, *Politische Theologie*, ό.π., σελ. 63.

76. C. Schmitt, *Glossarium*, ό.π., σελ. 23.

77. Γι' αυτό και ο Schmitt παραμένει «κλασικός», δηλαδή δύναμι παραγωγικός, ακόμη και (ή μάλλον ιδίως) παρά τη θέλησή του, πράγμα που, βέβαια, δεν συμβαίνει με τις κοινοτοπίες του ρεαλισμού των εγχειριδίων και των σχολών ή με τον εύπεπτο θετικισμό της ισχύος του Κονδύλη.

78. J. Habermas, *Die Einbeziehung des Anderen*, ό.π., σελ. 234.

79. Ibid. 231.

80. Η ανάλυση του Schmitt στο *Nomos der Erde* αφήνει εμμέσως να εννοηθεί ότι η Γερμανία εξαναγκάστηκε στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτός δε καθαυτός ο πόλεμος αυτός βρίσκεται εσκεμμένα εκτός του οπτικού πεδίου του Schmitt, γεγονός που τού επιτρέπει να σωπήσει για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε η ναζιστική Γερμανία τους εξωτερικούς και εσωτερικούς εχθρούς της. Γι' αυτό και μέχρι τέλους ο *diskriminierende Krieg* παραμένει στα μάτια του ίδιου του οικουμενισμού.

81. Και ιδίως της φιλοσοφίας του δικαίου που, στην φιλελεύθερη παράδοση, περνάει για πολιτική φιλοσοφία.
82. G. Ananiadis, «Carl Schmitt and Max Adler: The Irreconcilability of Politics and Democracy» στο C. Mouffe (επιμ.), *The Challenge of Carl Schmitt*, Verso, Λονδίνο 1999.
83. C. Schmitt, *Ex Captivitate Salus*, ό.π., σελ. 87-88.
84. Για τις «οικογενειακές ομοιότητες» μεταξύ της έννοιας της κυριαρχίας και εκείνης του κλασσικού υποκειμένου βλ., μεταξύ άλλων, J. Edkins et al., *Sovereignty and Subjectivity*, Lynne Rienner, Μπόουλντερ-Κολοράδο 1999 και E. Balibar, «Citizen Subject», *Who Comes After The Subject*, Routledge, Λονδίνο 1991.
85. C. Schmitt, *Ex Captivitate Salus*, ό.π., 88.
86. Ibid. 89.
87. Ibid. 88.
88. Ibid. 89.
89. Ibid. 90.
90. J. Derrida, «Απροϋπόθετο ή κυριαρχία: το πανεπιστήμιο στα σύνορα της Ευρώπης», (Μετάφραση, υπομνηματισμός: Β. Μπιτσώρης), *Νέα Εστία*, τεύχος 1715, τόμος 146, Σεπτέμβριος 1999, σελ. 207.
91. T. Adorno, *Minima Moralia*, New Left Books, Λονδίνο 1978, § 85, σελ. 132.
92. Έχουμε εδώ να κάνουμε με ένα ευρύτερο πολιτισμικό φαινόμενο. Παρά το γεγονός ότι ο πόλεμος υπήρξε από κάθε άποψη καθοριστικό στοιχείο για τη διαμόρφωσή της, η φιλελεύθερη νεωτερικότητα τον έχει απωθήσει από την αυτοσυνείδησή της· δεν μπορεί, με άλλα λόγια να σκεφτεί τον δικό της милитарισμό. Επ' αυτού βλ. P. K. Lawrence, «Enlightenment, modernity and war», *History of the Human Sciences*, τεύχος 1, τόμος 12. Βλ. επίσης P. Virilio & S. Lotringer, *Pure War*, Semiotext(e), Νέα Υόρκη 1983· P. Virilio, *Speed and Politics*, Semiotext(e), Νέα Υόρκη 1986· C. H. Gray, *Postmodern War*, Routledge, Λονδίνο 1997.
93. S. Avineri, Επιστολή στην *International Herald Tribune*, Τρίτη 13 Απριλίου 1999.
94. P. Virilio, συνέντευξη στην *L'Humanité*, 18 Ιανουαρίου 2000· αναδημοσίευση στην *Αυγή*, Τετάρτη 26 Ιανουαρίου 2000 (επιμέλεια: Α. Πανταζόπουλος).
95. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο J. Gory προσεγγίζοντας το ζήτημα από τη σκοπιά της παράδοσης του δικαίου πολέμου: «'Just War' or just War? The Future(s) of a Tradition», *Politics*, τεύχος 3, τόμος 20, Σεπτέμβριος 2000.
96. B. Buzan, «The Conduct of War», *Centre for the Study of Democracy Bulletin*, τεύχος 1, τόμος 7, Χειμώνας 1999-2000, σελ. 2.
97. Για τον Πόλεμο του Κόλπου βλ. H. Bresheeth & N. Yuval-Davis (επιμ.), *The Gulf War and the New World Order*, Zed Books, Λονδίνο 1991, M. Walzer et al., *But Was It Just?*, Doubleday, Νέα Υόρκη 1992 και G. Barzilai et al. (επιμ), *The Gulf Crisis and its Global Aftermath*, Routledge, Λονδίνο 1993.
98. D. Rieff, «Liberal Imperialism or Barbarism», *Prospect*, τεύχος 43, Ιούλιος 1999. Θα ήταν άδικο, βέβαια, να χρεώσουμε τέτοιες απόψεις στον Habermas ή την d' Allonnes. Έχουν αμφότεροι πλήρη συνείδηση των κινδύνων που συνεπάγεται η ηθικοποίηση της πολιτικής, αλλά ενδίδουν επικαλούμενοι –τι άλλο;– την «κατάσταση ανάγκης». Ο Schmitt θα μειδιούσε
99. A. Giddens, *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Polity, Καίμπριτζ 1998, σελ. 70.
100. Την έννοια της «εσωτερικής αναλογίας» εισήγαγε ο Hedley Bull στο *The Anarchical Society*, Macmillan, Λονδίνο 1977.
101. Γεγονός που δεν εκπλήσσει εάν αναλογιστούμε ότι τα, δεσπόζοντα στον γνωστικό κλάδο των «διεθνών σχέσεων», αντίπαλα παραδείγματα του «ιδεαλισμού» και του «ρεαλισμού» συμερίζονται κατά βάσιν τις ίδιες επιστημολογικές και οντολογικές προϋποθέσεις. Επ' αυτού βλ., μεταξύ άλλων, R. B. J. Walker, *Inside/outside: International Relations as Political Theory*, Cambridge UP, Καίμπριτζ 1993 και J. George, *Discourses of Global Politics*, Lynne Rienner Publishers, Μπόουλντερ - Κολοράντο 1994.
102. R. Kaplan, «Why the Balkans Demand Amoralism», *The Washington Post*, 28 Φεβρουαρίου 1999.